

ДІАЛОГ В МОДЕЛІ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ: ОСОБЛИВОСТІ І ФУНКЦІЇ

Київ
2020

ДІАЛОГ В МОДЕЛІ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ: ОСОБЛИВОСТІ І ФУНКЦІЇ

Ірина Брунова-Калісецька
Тетяна Кисельова
Олег Мартиненко

Київ
Серпень 2020

УДК 341.64:327.56/.57](477)
Б89

Автори:

Ірина Брунова-Калісецька, кандидат психологічних наук, член мережі
Глобальне партнерство з запобігання збройним конфліктам (GPPAC)

Тетяна Кисельова, кандидат юридичних наук, DPhil, доцент, голова Центру досліджень
медіації та діалогу Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Олег Мартиненко, доктор юридичних наук, професор,
аналітик Української Гельсінської спілки з прав людини

Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. /
Б89 Ірина Брунова-Калісецька, Тетяна Кисельова, Олег Мартиненко. — Київ, 2020. — 60 с.

ISBN 978-966-137-128-5

На основі аналізу сучасних наукових досліджень, міжнародних документів, практики постконфліктного переходу до мирного життя Північної Ірландії, Балканських країн, країн Африки і Азії автори довели, що професійно підготовлений фасилітований діалог має важливе значення для успішної розробки й імплементації моделі перехідного правосуддя і має бути інтегрованим в ці процеси. Уперше в науці визначено особливості організації та проведення фасилітованого діалогу щодо тем перехідного правосуддя, концептуалізовано три функції діалогу в перехідному правосудді: 1) діалог як інструмент публічних консультацій щодо перехідного правосуддя; 2) діалог як інструмент інклюзивного ухвалення рішень; 3) діалог як інструмент примирення і формування суспільних наративів. На основі аналізу відомих досліджень і особистого практичного досвіду ведення діалогових процесів в Україні запропоновано тематичні фокуси діалогів у межах чотирьох напрямів перехідного правосуддя та обґрунтовано основні практичні підходи щодо включення фасилітованого діалогу в процеси розробки й впровадження державної політики в сфері перехідного правосуддя в Україні.

Підготовка до публікації та наклад цього видання здійснено Українським незалежним центром політичних досліджень у межах діяльності Національної платформи «Діалог про мир та безпечну реінтеграцію». Ініціатива реалізується за фінансової підтримки Європейського Союзу в рамках проекту «Побудова стійкості до конфлікту шляхом діалогу». Зміст цієї публікації є цілковитою відповідальністю Національної платформи «Діалог про мир та безпечну реінтеграцію» і не обов'язково відображає офіційну позицію Європейського Союзу.

**НАЦІОНАЛЬНА
ПЛАТФОРМА**
Діалог про мир та
безпечну реінтеграцію

УНЦПД
Універсальний національний центр політичних досліджень

**Mediation
& Dialogue
Research Center**

**ПРЯМУЄМО
РАЗОМ**

УДК 341.64:327.56/.57](477)

ISBN 978-966-137-128-5

© Національна платформа, 2020

© Брунова-Калісецька І., Кисельова Т., Мартиненко О., 2020

Інформація про авторів

ІРИНА БРУНОВА-КАЛІСЕЦЬКА

Дослідник, тренер, викладач, кандидат психологічних наук. Має 20-річний досвід роботи в сфері превенції, примирення і трансформації конфліктів, які ґрунтуються на ідентичності (етнічні, релігійні та мовні конфлікти), зокрема в АР Крим та інших мультикультурних регіонах України, в Молдові-Придністров'ї, Киргизстані та Таджикистані. Є співавтором навчальних курсів і матеріалів з фасилітації діалогу для громадських організацій, місцевих органів влади, медіаторів і фасилітаторів. З 2015 року фасилітує діалоги за підтримки Офісу Координатора Проєктів ОБСЄ в Україні, інших міжнародних та українських організацій щодо питань децентралізації, проблем громад, конфліктів у медіа-спільноті, мовних питань в освіті з представниками національних меншин, питань пам'яті, міграції та інтеграції внутрішньо переміщених осіб, російсько-українських відносин тощо. Автор близько 30 наукових праць у сфері міжкультурної адаптації, конфліктів пам'яті, етнічної психології та етнічних конфліктів. Член Східноєвропейської мережі глобального партнерства з запобігання збройним конфліктам (*Global Partnership for the Prevention of Armed Conflict — GPPAC*).

ТЕТЯНА КИСЕЛЬОВА

Тетяна Кисельова, магістр права (Лондонський університет), кандидат юридичних наук, доктор філософії в галузі права (Оксфордський університет), доцент. З 2012 працює на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). 2018 року заснувала і очолила Центр досліджень медіації та діалогу НаУКМА. Викладає курси з медіації, конфліктології та методології наукової роботи. Є сертифікованим медіатором (*Search for Common Ground*) та бізнес-медіатором (*IHK Academy Munich and Upper Bavaria*). Протягом 2003—2013 рр. викладала у Лондонському університеті ім. Королеви Мері («Альтернативне вирішення спорів»). Є гостьовим лектором Центру медіації та миру, Європейського університету Віадрина, Гіссенського університету, Туринського університету, Українського центру медіації та Академії торгово-промислової палати Мюнхена та Верхньої Баварії. Має понад 60 наукових праць у міжнародних та українських наукових виданнях. Дослідницькі інтереси охоплюють питання вирішення і трансформації конфліктів, альтернативного вирішення спорів, доступу до правосуддя, медіації, переговорів, медіації та діалогу в збройних конфліктах.

ОЛЕГ МАРТИНЕНКО

Експерт Української Гельсінської спілки з прав людини. Доктор юридичних наук, професор, кримінолог, автор 204 наукових публікацій. Ініціатор запровадження механізмів перехідного правосуддя в Україні. Закінчив Харківський державний університет (спеціальність «Психологія», 1989). Розпочав роботу як пенітенціарний психолог, продовжив у Харківському національному університеті внутрішніх справ як дослідник та вчений. Офіцер Цивільної поліції ООН в Боснії та Герцеговині, Косово (1999—2003). Ступінь доктора юридичних наук здобув 2007 року, захистивши дисертацію «Злочини серед працівників ОВС України: їх детермінація та попередження». Радник міністра з прав людини та гендерних питань, начальник Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності органів внутрішніх справ (МВС України, 2006—2010). Сфера інтересів: перехідне правосуддя, документування воєнних злочинів, реформа поліції, права людини в діяльності поліції. Співавтор законодавчої ініціативи щодо імплементації перехідного правосуддя в Україні (2018); Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України (2014), Концепції громадського моніторингу діяльності працівників правоохоронних органів (2011), Програми рівності чоловіків та жінок в українській міліції (2009). Сертифікований тренер ПРООН з профілактики насильства в сім'ї.

Зміст

ВСТУП	5
1. Методологічні підходи і обмеження дослідження	7
2. Перехідне правосуддя	10
2.1. Історичний розвиток концепції перехідного правосуддя	10
2.2. Перехідне правосуддя в контексті дилеми «мир проти справедливості»	12
2.3. Примирення як мета перехідного правосуддя й один із його напрямів	13
2.4. Напрацювання з питань перехідного правосуддя в Україні	16
2.5. Аналіз конфліктного потенціалу Дорожньої карти перехідного правосуддя	19
3. Діалог як інструмент трансформації конфліктів	25
3.1. Поняття діалогу в зарубіжній літературі	25
3.2. Фасилітований діалог і потенціал спільноти фасилітаторів діалогу в Україні	28
3.2.1. Поняття і принципи діалогу в Україні	28
3.2.2. Особливості діалогової практики в Україні після 2014 року	31
4. Місце діалогу в моделі перехідного правосуддя	35
4.1. Функції діалогу в перехідному правосудді — зарубіжний досвід	35
4.1.1. Функція 1: фасилітований діалог як інструмент консультацій щодо перехідного правосуддя	35
4.1.2. Функція 2: фасилітований діалог як механізм інклюзивного ухвалення рішень	37
4.1.3. Функція 3: фасилітований діалог як інструмент примирення і формування суспільних наративів	41
4.2. Потенціал діалогу, його особливості і функції в процесі перехідного правосуддя в Україні	44
4.2.1. Особливості діалогу в перехідному правосудді в Україні	44
4.2.2. Можливі функції та тематика діалогу в процесі перехідного правосуддя в Україні	46
Висновки	50
Перелік використаних джерел та літератури	54

Вступ

Мета цього дослідження — визначити теоретичні підходи до аналізу ролі і місця фасилітованого діалогу в рамках правосуддя перехідного періоду (перехідного правосуддя) і розробити практичні підходи до інтеграції фасилітованого діалогу з моделлю перехідного правосуддя в Україні¹.

Теоретичне підґрунтя застосування діалогової практики в процесі перехідного правосуддя наукою поки ще не розроблено. Одночасно існують дослідницькі школи, які роками напрацьовували теорії перехідного правосуддя, і школи, які розробляли теорії діалогу і медіації в збройних конфліктах, однак ці школи найчастіше не перетинаються. Дослідження практики використання діалогу в постконфліктних суспільствах, де відбулись процеси перехідного правосуддя, мають практичний характер і не концептуалізують специфіку діалогу в перехідному правосудді. Спробу теоретичного обґрунтування можливості застосування медіації в перехідному правосудді було зроблено професором Ларсом Кіркхоффом², але саме діалогові практики у його роботі не проаналізовано. Звичайно питаннями перехідного правосуддя опікуються юристи, тому правові й судові механізми посідають провідне місце в дослідженнях і практиці перехідного правосуддя, а темі діалогу приділено набагато менше уваги³.

Разом із тим, в останніх міжнародних документах з перехідного правосуддя діалог згадується все частіше: у документах ООН щодо перехідного правосуддя, датованих 1970—2000 рр. не було згадки про діалог, а в документах 2015—2019 рр. діалог згадується вже п'ять і більше разів⁴. Так само роль діалогу підвищується й у практиці. Діалогові формати в ході перехідного правосуддя в різних комбінаціях з судовими механізмами було застосовано в багатьох країнах⁵. Тому розробка концептуальних підходів до аналізу ролі і місця діалогу в перехідному правосудді не тільки актуальна, але й нагально необхідна для побудови дієвіших і ефективніших моделей перехідного правосуддя в країнах, які цього потребують, зокрема в Україні.

¹ Автори висловлюють подяку Юлії Сороці за надану наукову рецензію, а також колегам — науковцям і практикам за цінні коментарі і критичні зауваження до тексту: Олені Захаровій, Максиму Ієлігулашвілі, Юлії Каздобіній, Тетяні Калениченко, Роману Ковалю, Світлані Конончук, Альоні Копіній, Денису Матвєєву, Сергію Мокренюку, Андрію Мосейку, Олексію Плотнікову, Оксані Потаповій, Юні Потьомкіній, Олегу Саакяну, Олені Семьоркіній, Юлії Тищенко, Руслану Халікову.

² Kirchhoff L. Linking mediation and transitional justice. In: *International Conference, 'Building a Future of Peace and Justice*, (2007). URL: https://www.ikm.europa-uni.de/de/publikationen/Linking_Mediation_Transitional_Justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

³ Lundy P., McGovern M. Whose justice? Rethinking transitional justice from the bottom up. *Journal of law and society*. 2008, 35, No. 2. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2008.00438.x>

⁴ Висновки Ради від 17 листопада 2009 року із затвердження Концепції з посилення спроможності ЄС з медіації та діалогу 15779/09. URL: http://www.eeas.europa.eu/cfsp/conflict_prevention/docs/concept_strengthening_eu_med_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020); The EU's Policy Framework on support to transitional justice. 2015. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020); «Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)» in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace: Interministerial Strategy to Support. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2248206/633d49372b71cb6fafd36c1f064c102c/190917-vergangenheitsarbeit-und-versoehnung-data.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).

⁵ Ramírez-Barat C. Engaging children and youth in transitional justice processes: Guidance for outreach programs. New York: ICTJ, 2012. P. 13.

В українському контексті практика застосування діалогу передує запровадженню перехідного правосуддя. Ідея запровадження перехідного правосуддя з'явилася в Україні ще 2015 року, але розробку Концепції перехідного правосуддя на законодавчому рівні на чолі з Українською Гельсінською спілкою з прав людини та Офісом омбудсмена розпочато лише у 2017 році. Діалоги ж почали організовувати раніше — з початку 2000-х років, і помітніше — з 2014 р. 2018 року Центр досліджень медіації та діалогу Києво-Могилянської академії ідентифікував в Україні 157 діалогових процесів, ініційованих бб українськими і міжнародними організаціями в 14 областях України⁶. Така популярність діалогу в українському контексті збройного конфлікту порівняно з іншими конфліктними зонами обумовлена двома факторами — фінансовою підтримкою діалогів з боку міжнародних донорів і наявністю спроможної професійної локальної спільноти медіаторів і фасилітаторів діалогу (адже ще до 2013 року більше ніж 3000 українців пройшли програми підготовки з базових навичок медіації)⁷.

Виходячи зі значного потенціалу діалогових процесів в Україні і нагальної потреби створення ефективної національної моделі перехідного правосуддя, це дослідження має завдання проаналізувати, яким чином ці процеси можна поєднати.

Після вступу і аналізу методологічних підходів і обмежень, цей звіт розкриває сутність перехідного правосуддя (розділ 2), діалогу (розділ 3) і діалогу в перехідному правосудді (розділ 4). В матеріалі кожного розділу спочатку проаналізовано зарубіжний науковий і практичний досвід, а потім українську практику в умовах збройного конфлікту, що триває. У висновках викладено конкретні рекомендації щодо практичних кроків з інтеграції діалогових форматів і процесу перехідного правосуддя в Україні.

⁶ Кисельова Т. Розуміючи діалог: Аналітичний звіт за результатами опитування учасників діалогів в Україні. Центр досліджень медіації та діалогу, НАУКМА. Київ, 2018.
URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Розуміючи-діалог-Звіт-2018-укр.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷ Kyselova T. Professional Peacemakers in Ukraine: Mediators and Facilitators before and after 2014. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. vol. 3. URL: <http://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/120119/115078> (дата звернення: 20.08.2020).

1

Методологічні підходи і обмеження дослідження

Для реалізації поставлених завдань автори проаналізували: 1) міжнародно-правові документи щодо перехідного правосуддя, медіації та діалогу в збройних конфліктах; 2) зарубіжну та українську наукову літературу; 3) практичні приклади застосування діалогу в процесі перехідного правосуддя; 4) проекти законів і інших документів щодо перехідного правосуддя в Україні.

Основним методологічним підходом було обрано функціональний. З огляду на це, мета дослідження полягає в обґрунтуванні діалогу як елементу перехідного правосуддя та визначенні функцій, які діалог може виконувати в ньому. Необхідно також зазначити, що дослідження, результати якого представлені в цьому звіті, визначило функції діалогу і потенціал діалогових форматів у перехідному правосудді в Україні, а інші аспекти функціонального аналізу, зокрема відношення окремих функцій між собою та з зовнішнім середовищем, залишено для подальших досліджень.

Об'єктом дослідження є перехідне правосуддя як засіб подолання наслідків збройного конфлікту, предметом — функції в ньому діалогу як одного з несудових підходів до вирішення конфліктів.

Методологічним викликом цього дослідження є суттєва невизначеність основних понять. Фасилітований діалог як технологія роботи з конфліктом в Україні має декілька шкіл і підходів, основні з яких узагальнено в Стандартах діалогу⁸, на які орієнтується це дослідження. Однак робота з удосконалення і легітимізації цих підходів триває. Концепція перехідного правосуддя викликає ще більше питань. По-перше, базові поняття, які застосовуються в перехідному правосудді, зокрема примирення, мають різне наповнення в різних культурах, і для кожної країни або кожної моделі перехідного правосуддя їх треба розробляти окремо. По-друге, на сьогодні не існує універсальної холистичної моделі перехідного правосуддя, а є низка національних моделей, які навіть за умови використання однакових механізмів досить сильно розрізняються за підходами, формами й обсягом інновацій. З цієї причини Україні ще належить зробити вибір і «зібрати» власну модель перехідного правосуддя. По-третє, на жаль, у світовій практиці більшість прикладів перехідного правосуддя не можна розглядати як однозначно успішні, вони радше показують, як не треба робити⁹, що дає Україні шанс навчитися на помилках інших, але ускладнює завдання напрацювання

⁸ Стандарти Діалогу. URL: http://ipcg.org.ua/upload/resursi/IMIP-dialogue--Standards-24_03_18.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁹ Leclercq S. Injustice through transitional justice? Subversion strategies in Burundi's peace process and postconflict developments. *International Journal of Transitional Justice*. 2017. 11, No. 3, p. 525—544. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijx017>

найоптимальнішої моделі перехідного правосуддя. Зважаючи на те, що документи з перехідного правосуддя в Україні (Концепція, дорожня карта, законопроекти) на момент проведення цього дослідження тільки розробляли, автори могли орієнтуватися лише на проекти документів станом на липень 2020 року. Отже, в таких умовах невизначеності спроби інкорпорувати механізм діалогу в майбутню модель перехідного правосуддя можуть мати винятково рекомендаційний характер і потребують подальшої розробки синхронно з напрацюванням моделі перехідного правосуддя.

Інші обмеження (базові припущення) цього дослідження продиктовані реаліями сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні і світі, які слід враховувати у процесі вироблення підходів до діяючих діалогових процесів і моделі перехідного правосуддя:

1. Правосуддя перехідного періоду є рамковою назвою для різних процесів і форматів, застосованих у понад 40 постконфліктних країнах і регіонах. Застосування подібних практик не може не **враховувати контекст і стан** поточного збройного конфлікту на сході України з урахуванням чинника агресії Російської Федерації та питань, пов'язаних з окупацією Криму¹⁰. Практики перехідного правосуддя, напрацьовані у посттоталітарних країнах у результаті подолання наслідків геноцидів або виключно внутрішніх конфліктів, важливі для розуміння, але не можуть відповідати до кінця ситуації гібридного збройного конфлікту, який має Україна.
2. Важливо не тільки розробляти заходи з подолання наслідків збройного конфлікту (розбудова миру, примирення, перехідне правосуддя тощо), спрямовані саме на Україну, а й вести фахову дискусію щодо **відповідальності Росії** як агресора, щоб унеможливити подальше розгортання агресії. На це питання є відповіді як в юридичній, міжнародній правовій площині, так і в політичній, а надто і в соціально-психологічній сферах. В юридичній площині Україна має компетенції напрацьовувати юридичні та неюридичні підходи до покарання винних, установлення справедливості тощо по відношенню до своїх громадян, зокрема на тимчасово окупованих територіях. Цей напрям не гарантує змін у зовнішній політиці Російської Федерації, але є необхідним для трансформації відносин з власними громадянами та територіями. Паралельно з внутрішньоукраїнськими процесами треба і варто закликати світову спільноту до постановки питань щодо відповідних процесів по відношенню до Російської Федерації, аби уможливити у майбутньому зміни в її агресивній політиці щодо сусідніх держав і гарантувати неповторення агресії. В цьому плані ситуація запровадження перехідного правосуддя в Україні відрізняється від інших країн з досвідом геноциду або громадянської війни, і потребує пошуку балансу між відновленням справедливості та покаранням винних у внутрішніх справах України та гарантіями неповторення агресії з боку Росії. Варто взяти до уваги, що дана робота має на меті обговорення важливих процесів перехідного правосуддя з огляду на безпечну реінтеграцію тимчасово окупованих територій, а отже не розглядає всіх питань, пов'язаних із роллю Російської Федерації, оскільки тут треба застосовувати міжнародні механізми притягнення до відповідальності.
3. В умовах сучасних способів ведення **інформаційної війни** частина публічної дискусії щодо встановлення правди, притягнення до відповідальності, виправлення (відшкодування) шкоди жертвам конфлікту тощо може бути використана для пропаганди, дискредитації процесів перехідного правосуддя як усередині країни, так і зовнішнім актором, що стане додатковим викликом для процесів перехідного правосуддя та примирення. Це також виклик для діалогових процесів, оскільки вони часто потребують конфіденційності для побудови довіри між учасниками, хоча публічна частина діалогу також є важливим кроком у трансформації конфлікту. Саме публічні формати завжди будуть під загрозою інформаційного втручання, як і в цілому тема «примирення», «миру», яка вже стає об'єктом маніпуляцій і дезінформаційного впливу.

¹⁰ Узгодження національної та міжнародної правової термінології ще триває.

4. Постає і питання **часу та початку підготовки до перехідного правосуддя**, пов'язане з ходом збройного конфлікту, завершенням його і відновленням контролю України над тимчасово окупованими територіями. Визначення часових рамок перехідного правосуддя також впливає на розуміння довгострокового ефекту перехідного правосуддя, який зараз може бути неочевидним, оскільки перехідне правосуддя одночасно дає відповіді про минуле і будує правила та відносини на майбутнє. Так, робота з документування воєнних злочинів вже провадиться активно. Меморіалізація жертв теж частково відбувається, але досить несистемно і неузгоджено; очевидно, частина цієї роботи стане можливою значно пізніше через психологічні фактори та особливості роботи з пам'яттю. Важливо зазначити, що як процеси перехідного правосуддя, так і процеси примирення можуть тривати довго (наприклад, десятиліття), умови (політичні, економічні, соціальні, психологічні тощо) в цей період будуть змінюватися, тому й процеси потребуватимуть ревізії та переосмислення.
5. **Мету і очікуваний результат** перехідного правосуддя можна розглядати як примирення, гарантії неповторення збройного конфлікту, відновлення справедливості або певний комплекс цих результатів. Доведеться визначатися з тим, як поєднуються питання перехідного правосуддя та примирення, і примирення з ким саме. Ці питання вже викликають досить гостру поляризацію у суспільстві і тому украй важливо винести в публічний простір бачення фахівців з примирення та перехідного правосуддя, щоб знизити рівень маніпуляцій цими темами. Зокрема, нині видається важливим розмежувати питання можливості примирення з громадянами України, що проживають на тимчасово окупованих територіях, та примирення з громадянами Росії, а також термінів та умов, в яких ці різні напрями примирення можуть відбуватися.

Ці виклики мають бути враховані, але вони не є причиною для призупинення роботи над підготовкою моделі перехідного правосуддя й упровадження діалогових заходів як початкового етапу перехідного правосуддя.

2

Перехідне правосуддя

2.1. Історичний розвиток концепції перехідного правосуддя

Перехідне правосуддя як одна із концептуальних моделей подолання наслідків збройного конфлікту було сформоване в результаті хвилі демократизації в Латинській Америці та Східній Європі 1980-х рр. Розпад авторитарних режимів і диктатур, що часто супроводжувався збройними конфліктами, поставив на перші місця намагання не допустити безкарності авторитарних режимів і запобігти повторенню злочинів у майбутньому. Відповідно, боротьба за права жертв, що реалізувалася переважно методами ретрибутивної юстиції, посідала пріоритетне місце у перших національних моделях перехідного правосуддя¹¹. Запропонований Руті Тайтель та концептуально розвинутий Нейлом Крітцом, термін *transitional justice* почали використовувати на означення особливостей саме цих процесів переходу до демократичних форм врядування¹².

Узагальнивши національні практики, а також досвід конфліктів у Руанді та країнах, утворених після розпаду Югославії, французький дипломат Луї Жуане за дорученням підкомітету Комісії ООН з прав людини протягом 1991—1997 рр. підготував звіт із пропозиціями щодо запобігання безкарності осіб, винних у порушеннях громадянських і політичних прав людини¹³. Викладений у вигляді 42 принципів, звіт сформулював три права жертви: 1) право на інформацію; 2) право на відновлення справедливості; 3) право на відшкодування збитків. Додатково були сформульовані три категорії заходів, які б унеможливили повторення несправедливості минулого: розпуск напівдержавних збройних формувань; скасування усіх законів, ухвалених на випадок надзвичайного стану та розпуск надзвичайних судів; звільнення високопосадовців, які брали участь у серйозних порушеннях, і застосування до них заходів адміністративного та нерепресивного характеру. Дещо пізніше звіт Д. Орентлічер для Комісії з прав людини ООН скоригував принципи Л. Жуане, додавши до гарантій неповторення термін «інституціональні реформи» державних установ і законодав-

¹¹ Brankovic J., van der Merwe H. Transitional Justice in Post-Conflict Societies: Conceptual Foundations and Debates. Technical Report. 2014. January, p. 11. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18478.72009>

¹² Kritz N.J. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. 1995. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Transitional_Justice.html?id=A2c9E7TZxhEC&redir_esc=y (дата звернення: 23.12.2019); Plotnikov O. Defining transitional justice: scholarly debate and UN precision. *Lex portus*. 2017. No. 1, p. 54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2017_1_7 (дата звернення: 29.06.2020).

¹³ The administration of Justice and the Human Rights of detainees. Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political). Revised final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1. 02 October 1997. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1> (дата звернення: 17.11.2019).

ства, що сприяють безкарності; демобілізацію та соціальну інтеграцію дітей, які були залучені до військової служби або ведення бойових дій¹⁴.

Таким чином, досвід 35 миротворчих місій, запроваджених ООН протягом 1990-х, одночасно зробив наявними дві важливих мети використання механізмів перехідного правосуддя. Перша, в рамках традиційного ретрибутивного підходу, була орієнтована на легітимізацію нових політичних режимів, відновлення верховенства права та державних інститутів з опорою на активну участь місцевих громад. Друга мета стосувалася розбудови здорового громадянського суспільства, створення нових соціальних норм, які запобігатимуть повторному конфлікту. У зв'язку з цим неабиякого значення набули такі напрями, як медіація, робота з жертвами, сприяння примиренню та розкриття правди про минуле. Завдяки такому дуалістичному використанню перехідне правосуддя стало ціліснішим, збагативши свій арсенал несудовими механізмами відновного правосуддя (*restorative justice*)¹⁵.

З огляду на цю еволюцію вже з 2004 р. правосуддя перехідного періоду було визначено у доповіді Генерального секретаря ООН як «...увесь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжку спадщину великомасштабних порушень законності в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість і примирення. До їх числа можуть належати як судові, так і несудові механізми з різним ступенем міжнародної участі (або взагалі без такої), а також деякі дії з судового переслідування, відшкодування шкоди, встановлення фактів, інституційних реформ, попереднього огляду і припинення справ або комбінація вищезгаданих дій»¹⁶.

Відповідно у міжнародних правових документах були поступово сформовані чотири основні напрями реалізації перехідного правосуддя:

1. Кримінальне переслідування (*Criminal prosecution*) винних у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини;
2. Виправлення (відшкодування) шкоди (*Reparations*) жертвам конфлікту за вчинену їм фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав, надання їм медичної та психологічної допомоги, юридичних і соціальних послуг;
3. Встановлення істини (*Truth-telling*) як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів і відновлення історичної правди;
4. Інституційні реформи (*Institutional reforms*), які можуть стати гарантією неповторення конфлікту: очищення органів влади (люстрація), реформа сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, сектору освіти та ЗМІ¹⁷.

¹⁴ Promotion and protection of Human Rights. Impunity Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher. Addendum. Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity. E/CN.4/2005/102/Add.1. 08 February 2005, p. 23—25. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/2005/102/Add.1> (дата звернення: 18.11.2019).

¹⁵ Kora A. Transitional Justice: a new discipline in Human rights. 18 Janvier 2010. URL: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/transitional-justice-new-discipline-human-rights-0> (дата звернення: 17.11.2019).

¹⁶ Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. 2004. UN Doc. S/2004/616. at p. 6. URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616> (дата звернення: 19.11.2019).

¹⁷ What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (дата звернення: 15.11.2019).

2.2. Перехідне правосуддя в контексті дилеми «мир проти справедливості»

Історичний розвиток концепції перехідного правосуддя, комплексність його заходів і складність поставлених завдань обумовили дуальність мети перехідного правосуддя і концептуальні труднощі, підсилені практичними дилемами. Перш за все, для практиків досить складно в рамках конкретної національної моделі безконфліктно поєднати зусилля різних суб'єктів, що намагаються використати перехідне правосуддя у власних інтересах. Таких суб'єктів може бути досить багато: жертви серйозних порушень прав людини, правозахисники, експерти міжнародних інституцій, політична еліта, що працює для зміцнення власної легітимності, воєнні злочинці, які намагаються уникнути покарання шляхом звинувачення у злочинах своїх опонентів. Протириччя між цими суб'єктами в перехідному періоді можна означити як дилему «мир проти справедливості» (*Peace vs. Justice*), яка в загальних рисах формулюється так: «Чи можливо заради збереження життя багатьох людей і мирного урегулювання конфлікту поступитися принципами правосуддя та допустити деяку міру безкарності для певних осіб?»¹⁸. Попри відому сентенцію документів ООН: «Правосуддя і мир — це не протиборчі сили. Належним чином організовані, вони швидше сприяють взаємному розвитку і зміцнюють один одного»¹⁹, на практиці віднайти баланс між миром і справедливістю, особливо в кризових постконфліктних умовах, дуже важко.

На сьогодні теорія і практика перехідного правосуддя пропонують декілька підходів до вирішення цієї проблеми, які замість бінарного вибору «мир чи справедливість» пропонують варіанти на кшталт «виграш — виграш» і мають урахувувати контекст конкретної країни.

Перший підхід заснований на імперативних нормах щодо захисту прав людини (*Human Rights law*). Можна констатувати певний консенсус і серед науковців, і серед політиків щодо неприпустимості амністії за міжнародні злочини або грубі порушення прав людини, що закріплено в документах ООН²⁰. Так само політика Європейського Союзу з питань перехідного правосуддя підтверджує принцип «без справедливості не може існувати тривалого миру» і підтримує політику ООН щодо заборони амністії за міжнародні злочини та грубі порушення прав людини, «в тому числі в контексті мирних переговорів»²¹. Разом з тим, Керівництво ООН з ефективною медіації визнає можливість амністії за політичні злочини, такі як зрада чи заколот, і можливість використання обмежених амністій щодо цих злочинів задля реінтеграції переміщених осіб і колишніх комбатантів²². ЄС визнає, що згідно з міжнародним гуманітарним правом держави можуть застосовувати амністію за легітимні військові дії та політичні злочини, але з урахуванням прав людини, включаючи право на правду і на відшкодування шкоди²³. І саме тут використання діалогових практик може стати додатковим механізмом, який забезпечує ці права поряд з іншими механізмами перехідного правосуддя. Попри наявність такого компромісного підходу питання застосування амністії як можливого каталізатора процесів відновного правосуддя викликає у постконфліктному суспільстві тривалий опір з боку прибічників ретрибутивного, «традиційного» правосуддя.

Другий підхід щодо вирішення дилеми «мир чи справедливість» базується на можливості розкласти (дісагрегувати) поняття «справедливість» і роботу з різними аспектами цього поняття, застосовуючи різні, зокрема несудові, механізми.

¹⁸ Brankovic J., van der Merwe H. *Transitional Justice in Post-Conflict Societies: Conceptual Foundations and Debates*. Technical Report. 2014. January, p. 11. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18478.72009>

¹⁹ Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. UN Doc. S/2004/616. 2004, p. 11. URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616> (дата звернення: 30.11.2019).

²⁰ Ibid. p. 27.

²¹ IFIT Rethinking Peace and Justice Report, p. 6. URL: <https://www.ifit-transitions.org/publications/major-publications-briefings/rethinking-peace-and-justice/rethinking-peace-and-justice-english.pdf/view> (дата звернення: 20.08.2020).

²² United Nations Guidance for Effective Mediation. 2012. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28english%29_0.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

²³ IFIT Rethinking Peace and Justice Report, p. 6.

По-перше, вчені-юристи виділяють справедливість матеріальну і процесуальну, і остання найкращим чином задовольняється саме механізмами альтернативного вирішення спорів, такими як медіація та діалог. Використання діалогових форматів у різних механізмах перехідного правосуддя підвищує задоволеність населення саме процесуальним аспектом правосуддя в цілому, зміцнює відчуття приналежності до ухвалення рішень і покращує процес імплементації цих рішень.

По-друге, вчені розрізняють ретрибутивний і відновний аспекти правосуддя і підкреслюють, що відновне правосуддя має великий потенціал у постконфліктному середовищі. Отже відновні підходи, які наразі з успіхом застосовують у кримінальному судочинстві багатьох економічно розвинутих країн, можуть і навіть мають застосовуватися в перехідному правосудді²⁴. В Україні також є досвід впровадження моделей відновного правосуддя, зокрема медіації в кримінальних справах за участю неповнолітніх²⁵. У широкому розумінні відновне правосуддя засновано на ідеї, що правосуддя має виправити завдану шкоду, заподіяну правопорушенням, і що кримінальне переслідування і каральні санкції кримінальних судів є не єдиним, і не найкращим засобом цього досягти²⁶. Навпаки — жертви, правопорушники та громада мають бути залученими до процесу діалогу щодо визначення соціальних і політичних причин скоєного і знаходження варіантів роботи з ним²⁷.

Таким чином, визнання примату норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі несудових механізмів у системі правосуддя як в розвинутих країнах, так і країнах з постконфліктним перехідним режимом, дає можливість залучити такі несудові механізми як діалог заради зміцнення сталого миру без знецінювання ролі традиційних ретрибутивних підходів до правосуддя.

2.3. Примирення як мета перехідного правосуддя й один з його напрямів

За документами ООН можна констатувати, що від самого початку примирення вказано як мета перехідного правосуддя разом з підзвітністю і відправленням правосуддя²⁸. Згодом цей перелік був значно розширений завданнями «...надати потерпілим засоби правового захисту, сприяти заліковуванню ран і примиренню, встановити незалежний нагляд за системою безпеки, відновити довіру до інститутів держави і заохочувати верховенство права»²⁹. Але в усіх формулюваннях мети перехідного правосуддя примирення посідало значне місце.

На рівні конкретних перехідних процесів у деяких країнах примиренню приділено навіть більше уваги. У Зімбабве, наприклад, на рівні інституцій громадянського суспільства перехідне правосуддя визначено як спрямоване на «...визнання жертв та просування миру, примирення та демократії». Така дефініція не дуже відрізняється за духом від наведеного вище визначення ООН. Проте в

²⁴ Kerry C., Doak J. More than words: Restorative justice concepts in transitional justice settings. *International Criminal Law Review*. 2012. 12, No. 3, p. 339—360. URL: https://www.academia.edu/1455992/More_than_Words_Restorative_Justice_Concepts_in_Transitional_Justice_Settings (дата звернення: 20.08.2020).

²⁵ Інститут миру і порозуміння впроваджує програми відновного правосуддя з 2003 року. URL: <https://rj.org.ua/pro-vidnovne-pravosuddya/> (дата звернення: 20.08.2020).

²⁶ Daly K., Immarigeon R. The Past, Present and Future of Restorative Justice: Some Critical Reflections. *Contemporary Justice Review*. 1998, v. 1, p. 21—45. URL: <http://restorativejustice.org/rj-library/the-past-present-and-future-of-restorative-justice-some-critical-reflections/1967/#sthash.bkeuqFEe.dpbs> (дата звернення: 20.08.2020).

²⁷ Kerry C., Doak J. More than words: Restorative justice concepts in transitional justice settings. *International Criminal Law Review*. 2012. 12, No. 3, P. 342.

²⁸ Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. UN Doc. S/2004/616. 2004, p. 6. URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616> (дата звернення: 30.11.2019).

²⁹ Поощрение и защита всех прав человека, гражданских, политических, экономических, социальных и культурных прав, включая право на развитие: Резолюция, принятая Советом по правам человека. A/HRC/RES/12/11. 2009, p. 3. URL: <https://undocs.org/ru/A/HRC/RES/12/11> (дата звернення: 30.11.2019).

той же час, відповідно до офіційної позиції Міністерства юстиції, правових і парламентських питань Зімбабве, перехідним правосуддям є «будь-які механізми та процеси, які працюють з минулим у спосіб, що забезпечує «національну єдність»³⁰.

При цьому увага до примирення як одного з незмінних компонентів поступово зростає. У Директивній записці Генерального секретаря про підхід ООН до правосуддя перехідного періоду примирення навіть було розглянуто як передумова та одночасно — мета перехідного правосуддя: «Для Організації Об'єднаних Націй перехідне правосуддя — це повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних зі спробою суспільства примиритись із спадщиною масштабних минулих зловживань, щоб забезпечити підзвітність, служити справедливості та досягти примирення»³¹. Таким чином, примирення розглядається і як процес, і як мета перехідного правосуддя.

У доповіді Спеціального доповідача 2018 р. як перспективне завдання вказано роботу «з вивчення формування концепцій сприяння загоєнню ран і примирення, ...і порівняння таких концепцій з їх практичною реалізацією»³². У зв'язку з цим надзвичайно важливим є найновіший документ Уряду Німеччини — Спільна міжвідомча стратегія на підтримку «Роботи з минулим та примирення (перехідного правосуддя)» у контексті запобігання кризам, управління конфліктами та побудови миру 2019 р.³³, який оголосив примирення пріоритетною метою перехідного правосуддя. У документі досить детально розглянуто три рівні процесу примирення, глибина якого може коливатися від простого співіснування до повернення взаємної довіри³⁴. Розуміючи складність, суперечливість і навіть неможливість запровадження процесу примирення на перших стадіях постконфліктного існування, експерти надають досить помірковане розуміння його сутності: «Найпростіше [примирення] означає знайти спосіб жити поруч із колишніми ворогами — не обов'язково любити їх, чи прощати їм, чи забувати минуле будь-яким чином, але співіснувати з ними, розвивати ступінь співпраці, необхідної для ... того, щоб ми всі мали краще життя, живучи разом, ніж те, коли ми жили окремо»³⁵.

Таким чином, гнучкість і відкритість концепції примирення, описаної як процес і мета перехідного правосуддя, дає змогу кожному суспільству самостійно визначити — хто з ким має примірятися в процесі перехідного правосуддя, а також розробити змістовні елементи примирення в спектрі від «ненасильницького співіснування на одній території» до «спільної побудови національної єдності і довіри в державі».

Це надає широкі можливості для розробки унікальних контекстно-специфічних підходів до перехідного правосуддя в кожній країні. Тому, як результат синергії та певного запозичення, національні моделі перехідного правосуддя оперують сьогодні не лише комісіями правди та інституційними реформами, але й новими для них техніками медіації та діалогу, традиційними для місцевих громад механізмами та духовними практиками примирення³⁶.

³⁰ Everisto B. Debating the efficacy of Transitional justice mechanisms: the case of national healing in Zimbabwe, 1980-2011. Submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of literature and philosophy in the subject of African politics at the University of South Africa. April, 2014, p. 39. URL: https://www.academia.edu/20500845/Debating_the_efficacy_transitional_justice_mechanisms_the_case_of_national_healing_in_Zimbabwe (дата звернення: 30.11.2019).

³¹ Guidance note of the Secretary-General. United Nations Approach to Transitional Justice. p. 3. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf (дата звернення: 30.11.2019).

³² Содействие установлению истины, правосудию, возмещению ущерба и гарантиям недопущения нарушений: Доклад Специального докладчика. A/73/336, 2018. с. 14—15. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/73/336> (дата звернення: 01.12.2019).

³³ Interministerial Strategy to Support «Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)» in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace. URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2248206/633d49372b71cb6fafd36c1f064c102c/190917-vergangenheitsarbeit-und-versoehnung-data.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).

³⁴ Ibid.

³⁵ Huysse L., Bloomfield D., Barnes T. (eds.). Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003, p. 12. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/reconciliation-after-violent-conflict-handbook.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).

³⁶ Everisto B. Debating the efficacy of Transitional justice mechanisms: the case of national healing in Zimbabwe, 1980—2011. Submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of literature and philosophy in the subject of African

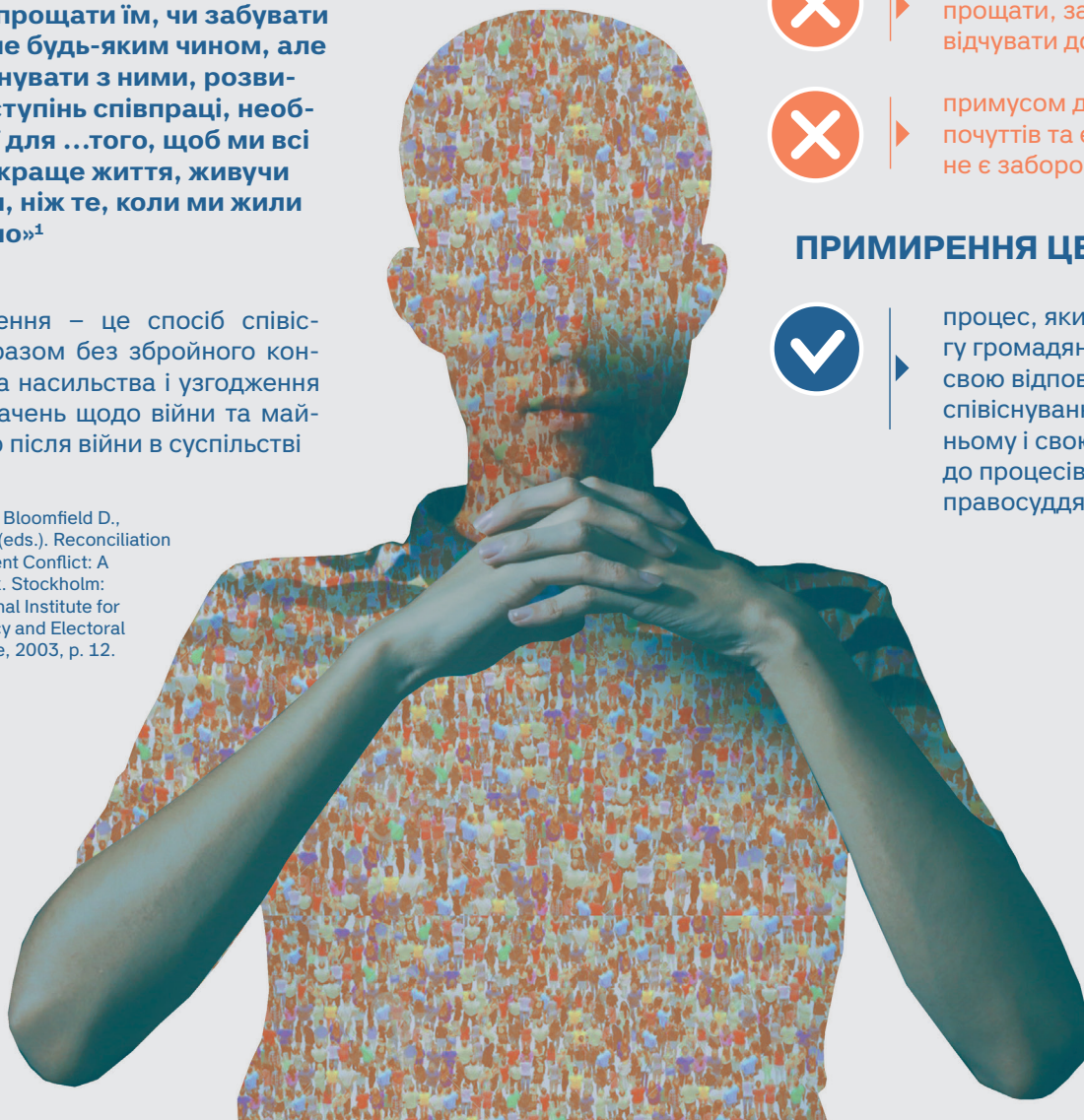
ПРИМИРЕННЯ В ПЕРЕХІДНОМУ ПРАВОСУДДІ ЧЕРЕЗ ДІАЛОГ

МЕТА ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ – І СПРАВЕДЛИВІСТЬ, І ПРИМИРЕННЯ

«Найпростіше [примирення] означає знайти спосіб жити поруч із колишніми ворогами — не обов'язково любити їх, чи прощати їм, чи забувати минуле будь-яким чином, але співіснувати з ними, розвинути ступінь співпраці, необхідної для ...того, щоб ми всі мали краще життя, живучи разом, ніж те, коли ми жили окремо»¹

Примирення – це спосіб співіснувати разом без збройного конфлікту та насильства і узгодження різних бачень щодо війни та майбутнього після війни в суспільстві

¹Huyse L., Bloomfield D., Barnes T. (eds.). Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003, p. 12.

ПРИМИРЕННЯ НЕ Є:

смирінням, готовністю все забути, так званим «компромісом» або «здачею інтересів держави»

наказом влади згори прощати, забувати, відчувати довіру тощо

примусом до будь-яких почуттів та емоцій, як і не є заборону на них

ПРИМИРЕННЯ ЦЕ:

процес, який дасть змогу громадянам відчувати свою відповідальність за співіснування у майбутньому і свою залученість до процесів перехідного правосуддя

Гнучкість і відкритість концепції примирення дає можливість кожному суспільству самостійно визначити — хто з ким має примірятися у процесі перехідного правосуддя, а також розробити змістовні елементи примирення в спектрі від «співіснування на одній території» до «спільної побудови національної єдності і довіри в державі»

ДІАЛОГ

Перехідне правосуддя на всіх його етапах без діалогу може працювати на справедливості, але не буде працювати на примирення, оскільки справедливості для одних не буде такою для інших. Для цього потрібний **діалог**

Конкретний зміст примирення також необхідно з'ясувати шляхом **діалогу**

Діалог – це можливість за уявленнями про групу «вони» побачити живих людей, з їхніми болями і мотивами, сумнівами і внутрішніми конфліктами, дізнатись про їхнє бачення справедливості, бажаного майбутнього, можливостей співіснування або червоних ліній

2.4. Напрацювання з питань перехідного правосуддя в Україні

В Україні запровадження принципів перехідного правосуддя було ініційовано Українською Гельсінською спілкою з прав людини у 2015 році, в той час як сам термін «перехідне правосуддя» був знайомий лише вузькому колу фахівців у сфері міжнародного права та представникам міжнародних інституцій. Першими ініціативу правозахисників підтримали академічні кола. 2016 року Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка зазнав Центр постконфліктного врегулювання, який розглядав перехідне правосуддя як модель подолання збройного конфлікту та переслідування воєнних злочинців³⁷. У стінах Українського католицького університету активно запрацював проєкт «Перехідне правосуддя та примирення в Україні»³⁸. Метою проєкту стало створення майданчика для фахового обговорення механізмів переходу від збройного конфлікту до миру в Україні та інструментів соціального примирення. Практичні аспекти здійснення правосуддя в зоні конфлікту стали предметом уваги Міжнародного фонду «Відродження»³⁹.

Протягом 2017 року академічні кола спільно з неурядовим сектором здійснили перші суттєві кроки щодо уведення термінологічного апарату, підходів і моделей перехідного правосуддя у правову площину української науки. Вагомим академічним внеском стала публікація «Базового дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні» — першої національної монографії, підготовленої міжнародним колективом науковців, експертів неурядових організацій, органів юстиції, адвокатури⁴⁰, а також розробка законопроекту «Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту», здійснена Робочою групою при Секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини⁴¹.

У листопаді 2019 року Комітетом Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин організовано круглий стіл «Перехідне правосуддя як шлях подолання наслідків конфлікту та збройної агресії», який сформулював пакет рекомендацій органам влади, академічним та експертним колам з питань подальшої розробки національних перспектив з питань недопущення безкарності та ефективного розслідування злочинів і грубих порушень прав людини, відновлення правових зв'язків і підтримки населення тимчасово окупованих територій, документування перебігу збройного конфлікту та реконструкції історичної правди, надання компенсацій жертвам конфлікту⁴².

Останній імпульс надав змогу вже 2019 року зробити тему перехідного правосуддя не лише частиною виступів представників Офісу Президента та парламенту, але й одним із напрямів діяльності

politics at the University of South Africa. April, 2014, p. 229—252. URL: https://www.academia.edu/20500845/Debating_the_efficacy_transitional_justice_mechanisms_the_case_of_national_healing_in_Zimbabwe (дата звернення: 30.11.2019).

³⁷ Постконфліктне врегулювання для України. Центр постконфліктного врегулювання.

URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/POST-CONFLICT-block-ukr.pdf> (дата звернення: 17.12.2019).

³⁸ Перехідне правосуддя та примирення в Україні. *Український католицький університет. Школа права*. URL: <http://law.ucu.edu.ua/perehidne-pravosuddya-ta-prymyrennya-v-ukrayini/> (дата звернення: 17.12.2019).

³⁹ Як вплинув збройний конфлікт на правосуддя на сході України? *Міжнародний фонд "Відродження"*.

URL: https://www.irf.ua/yak_vplivuv_zbroyniy_konflikt_na_pravosuddya_na_skhodi_ukraini/ (дата звернення: 17.12.2019).

⁴⁰ Перехідне правосуддя: погляд українських дослідників. *Українське право*. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/tyeuveshkerye-tuavsftseeya-tsgoyae-tsualrfenysh-esfokerynkiv/ (дата звернення: 17.12.2019).

⁴¹ Мартиненко О. УГСПЛ та перехідне правосуддя: формування трендів внутрішньої політики. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uhspl-ta-perehidne-pravosuddya-formuvannya-trendiv-vnutrishnoji-polityky/> (дата звернення: 17.12.2019).

⁴² Ibid.

Комісії з питань правової реформи на рівні Робочої групи з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій⁴³.

Реалізація засад перехідного правосуддя в умовах збройного конфлікту, що триває, можлива поки що у небагатьох напрямках. Такими є попереднє планування архітектоники національної моделі, інформаційно-просвітницька діяльність, здійснення підготовчих кроків у сфері законодавства та державного управління. Серед першочергових заходів слід вказати розробку «дорожньої карти», яка б враховувала максимально можливий спектр ініціатив органів влади та громадянського суспільства з урахуванням їх актуальності та ресурсного забезпечення. Прототип такої «дорожньої карти» сьогодні є лише серед напрацювань Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ), яка 2019 року запропонувала її для громадського обговорення. Цей прототип, побудований із помітним акцентом на ретрибутивні заходи постконфліктного врегулювання, поки що недостатньо враховує потенціал діалогу, відновного правосуддя та гендерно орієнтованого підходу.

Відповідно до проаналізованих вище міжнародно-правових документів і напрацювань науковців Дорожня карта УГСПЛ визначила 112 заходів, підпорядкованих стратегічним та операційним цілям, які відповідають усталеним чотирьом напрямкам перехідного правосуддя:

- 1) притягнення винних до відповідальності (удосконалення законодавства, судової та слідчої практики; правовий захист жертв збройного конфлікту; ефективне переслідування винних у скоєнні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини);
- 2) відшкодування шкоди жертвам конфлікту (матеріальна компенсація завданої шкоди; моральна сатисфакція; відновлення порушених прав);
- 3) право знати правду (документування подій, які стосуються збройного конфлікту, встановлення історичної правди, максимально повне та правдиве інформування населення про хід та наслідки збройного конфлікту);
- 4) гарантії неповторення конфлікту, зокрема через інституційні реформи, освіту і вільний простір для громадянського суспільства (реформування діяльності органів влади; посилення потенціалу органів влади, організаційно-правове забезпечення змін у діяльності органів влади)⁴⁴.

На рівні держави ініціативи, пов'язані із запровадженням механізмів перехідного правосуддя, сконцентровані переважно у двох напрямках: виправлення (відшкодування) шкоди жертвам конфлікту⁴⁵ та особливостей кримінального переслідування учасників подій на сході України. Остан-

⁴³ Проект указу про перехідне правосуддя доопрацюють — постпред Президента в АРК. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2896146-proekt-ukazu-pro-perehidne-pravosudda-doopracuut-postpred-prezidenta-v-ark.html> (дата звернення: 08.07.2020).

⁴⁴ УГСПЛ розробила дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uhspl-rozrobila-dorozhniu-kartu-pravosuddia-perehidnoho-periodu-dlia-ukrains-koho-suspil-stva-v-umovakh-zbroynoho-konfliktu/> (дата звернення: 17.12.2019).

⁴⁵ Див. Закони України: «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (2014, № 1680-VII), «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014, № 1706-VII), «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення соціального захисту внутрішньо переміщених осіб» (2015, № 245-VIII). Були також прийняті зміни до шести Законів України, що стосуються забезпечення безкоштовним харчуванням дітей ВПО (2020); забезпечення ВПО соціальним житлом (2018); права ВПО на отримання комунальних послуг (2017); посилення гарантій дотримання прав і свобод ВПО (2015); державної підтримки та оздоровлення дітей учасників бойових дій, дітей, один із батьків яких загинув у районі проведення АТО, бойових дій чи збройних конфліктів або під час масових акцій громадянського протесту, дітей, зареєстрованих як ВПО (2015). Робочою підгрупою з питань житла, реституції, компенсації за втрачену власність міжвідомчої Робочої групи з удосконалення національного законодавства стосовно захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб, створеною при Міністерстві з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України (2016—2017), за технічної підтримки Проекту Ради Європи «Посилення захисту прав людини внутрішньо переміщених осіб в Україні», імplementованого в межах Плану дій Ради Європи для України 2015—2017 рр. розроблені основні положення ще трьох законопроектів: «Про реституцію майна та виплату компенсацій внутрішньо переміщеним особам, біженцям та іншим потерпілим особам»; «Про захист житлових прав внутрішньо переміщених осіб та інших потер-

ній напрям унаочнює труднощі віднайдення балансу між «миром та справедливістю», розглянутий вище. Саме питання співвідношення заходів карального та відновного правосуддя стосовно учасників збройного конфлікту виявились найсуперечливішими у законотворчій діяльності парламенту України. Каральний аспект майбутньої моделі правосуддя перехідного періоду в Україні представлений п'ятьма проєктами (щодо переслідування осіб, які вчинили воєнні злочини та злочини проти людяності⁴⁶, щодо переслідування цивільних осіб, які надавали допомогу органам окупаційної влади⁴⁷). Відновний напрям законотворчої діяльності має іншу мету — звільнення від кримінальної відповідальності громадян України — учасників збройного конфлікту і відновлення соціальної тканини суспільства⁴⁸. Однак ці законотворчі ініціативи, хоча і з різних причин, зустріли очікуваний спротив з боку політиків, деяких науковців і представників громадянського суспільства. Така реакція свідчить, зокрема, про недостатнє розуміння в суспільстві дуальної мети перехідного правосуддя, націленого як на справедливість, так і на примирення, а також про необхідність детальнішої розробки несудових відновних механізмів перехідного правосуддя, пристосування їх до українського контексту і культурних традицій.

Таким чином, на відміну від міжнародних інституцій, де перехідне правосуддя та його механізми закріплені в документах ООН та Ради Європи, органи влади України перебувають лише на стадії обговорення самої можливості запровадження національної моделі перехідного правосуддя. Інформаційно-просвітницька та законопроектна робота, виконана у цьому напрямі громадянським суспільством, діяльність неурядового сектору в сфері документування воєнних злочинів і порушень міжнародного гуманітарного права, встановлення історичної правди, виправлення шкоди, завданої жертвам конфлікту, запровадження несудових відновних механізмів перехідного правосуддя потребують підтримки з боку парламенту та уряду України.

пілих осіб»; «Про додаткові заходи щодо захисту житлових прав осіб в умовах настання особливих обставин»; Мартиненко О. Міжнародний досвід та національні механізми відшкодування збитків жертвам конфлікту в Україні. Київ, 2019. 18 с. URL: https://civilmplus.org/wp-content/uploads/2019/07/Prev_2019-06-Victim_A5_ukr.pdf (дата звернення: 17.12.2019).

⁴⁶ Проєкт закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804 (дата звернення: 17.12.2019).

⁴⁷ Є змістом інших чотирьох ініціатив щодо захисту української державності від проявів колабораціонізму та посилення відповідальності за державну зраду (2017—2019).

⁴⁸ У цьому зв'язку слід вказати на Закон України «Про недопущення переслідування та покарання осіб — учасників подій на території Донецької та Луганської областей», ухвалений парламентом 16.09.2014, який проте в дію так й не вступив. Протягом 2015—2019 рр. були зареєстровані законодавчі ініціативи про недопущення кримінального переслідування, притягнення до кримінальної, адміністративної відповідальності та покарання осіб — учасників подій на території Донецької, Луганської областей (2019); про амністію осіб, які на момент вчинення злочину брали участь у проведенні антитерористичної операції — відкликаний (2016); про амністію захисників Вітчизни (2015). Неурядовою організацією «Всеукраїнський громадський рух «Сила права» був розроблений також Проєкт Закону України «Про прощення», опублікований в ЗМІ, але не зареєстрований у парламенті.

2.5. Аналіз конфліктного потенціалу Дорожньої карти перехідного правосуддя

Набутий міжнародний досвід помилок і прорахунків у вибудові моделей перехідного правосуддя дає можливість урахувати ризики та запобігти неочікуваним наслідкам упровадження конкретних механізмів для України. Це можна зробити на прикладі аналізу конфліктного потенціалу реалізації Дорожньої карти, розробленої правозахисниками УГСПЛ як початку громадського обговорення⁴⁹. Аналіз конфліктного потенціалу для українського суспільства має враховувати два пов'язані рівні суспільно-політичних процесів безпечної реінтеграції: конфліктний потенціал всередині суспільства на підконтрольних територіях і конфліктний потенціал у відносинах з громадянами, що мешкають на тимчасово окупованих територіях. Зокрема, необхідно застосовувати принцип «не нашкодь» і методику конфлікт-чутливості⁵⁰ для того, щоб ухвалені рішення не викликали спротив, протести, розділення суспільства на одному чи обох рівнях, що ускладнить упровадження перехідного правосуддя.

Зважимо спочатку на декілька загальних питань, які мають значення з точки зору аналізу конфліктного потенціалу і ризиків ескалації потенційних конфліктів або процесів примирення, зокрема часові рамки запровадження механізмів правосуддя перехідного періоду. Процеси перехідного правосуддя можуть тривати роки навіть за наявності стабільної політичної волі та відсутності політичних маніпуляцій, а очікування людей можуть бути нереалістичними щодо термінів, зокрема притягнення до відповідальності. Так само мандат і компетенція органів, в чиїх функціях буде оприлюднення правди, не обов'язково буде достатнім для покарання злочинців та притягнення їх до відповідальності. Зрештою потенційно дуже конфліктним буде неспівпадіння процесів внутрішньоукраїнського перехідного правосуддя та притягнення до відповідальності злочинців з РФ, а також відсутність синхронізації процесів перехідного правосуддя щодо тимчасово окупованих територій окремих регіонів Донецької і Луганської областей та Кримського півострова.

Нижче викладено аналіз конфліктного потенціалу деяких пунктів Дорожньої карти правосуддя перехідного періоду з урахуванням соціально-психологічних процесів, що ймовірно супроводжуватимуть упровадження цього документу. Інші пункти будуть розглянуті з точки зору потенційної ескалації у подальших роботах.

1. Стратегічна мета: притягнення винних до відповідальності

Завдання: *Визначення засад політичної відповідальності за здійснення публічної влади, яка має дві складові: морально-політичну та політико-правову.* Питання морально-політичної відповідальності може бути дуже конфліктним для суспільства, адже поточний збройний конфлікт має ціннісну складову і певні розбіжності щодо того, що визнавати моральним. Крім того, якщо йдеться про визнання провини та механізми публічних вибачень як форми визнання відповідальності, примус до такого акту не гарантує справжнього визнання провини, але й рівень довіри у суспільства до такого акту публічного визнання може бути значно нижчим за необхідний для прийняття цих вибачень суспільством. Також важливо врахувати, що якщо винними, тими, хто здійснював публічну владу, вважати основних фігурантів — кількох осіб, то визнання або невизнання ними

⁴⁹ УГСПЛ розробила дорожню карту правосуддя перехідного періоду для українського суспільства в умовах збройного конфлікту. *Українська Гельсінгська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uhspl-rozrobila-dorozhniu-kartu-pravosuddia-perehidnoho-periodu-dlia-ukrains-koho-suspil-stva-v-umovakh-zbroynoho-konfliktu/> (дата звернення: 17.12.2019).

⁵⁰ Anderson M.B. Do no harm: how aid can support peace or war. Lynne Rienner Publishers, 1999. 160 p.

URL: https://www.academia.edu/1832873/Do_no_harm_how_aid_can_support_peace--or_war (дата звернення: 20.08.2020).

провини та суспільне прийняття цих вибачень позначиться лише на долі цих конкретних осіб. Якщо йтиметься про широке коло держслужбовців, силовиків тощо з тимчасово окупованих територій, щодо яких суспільство може очікувати визнання моральної відповідальності, то такий процес має ризик закласти підвалини дискримінації цілих соціальних груп, що може спричинити ескалацію міжгрупових відносин. Тому процеси запровадження морально-політичної відповідальності мають бути спрямовані на конкретне розуміння і підтримку суспільством того, хто саме повинен нести відповідальність, в якій формі, та коли саме можна вважати, що людина виконала накладені зобов'язання і може бути реінтегрована в суспільство.

Загалом питання притягнення винних до відповідальності може виявитися контроверсійним щодо того, кого і в чому вважати винними, яке саме покарання винні мають нести, наскільки ресурси держави дадуть змогу реалізувати покарання або притягнення до відповідальності. Ключовим соціально-психологічним фактором конфліктності в цьому можуть стати очікування суспільства від того, яке саме покарання та притягнення до відповідальності і для кого вважати справедливим, адже справедливість для вказаних частин суспільства може виглядати не тільки різною, а й взаємовиключною. Зокрема, процеси 2016 р. щодо воєнних злочинів, які ймовірно здійснювали добровольці у складі батальйонів «Торнадо», «Донбас», «Айдар», вже викликали обурення тієї частини суспільства, яка вважає цей процес украй несправедливим і політично вмотивованим. Можна прогнозувати, що саме на визнання відповідальності з боку учасників добровольчих батальйонів або ЗСУ можуть чекати і вважати його справедливим громадяни на тимчасово окупованих територіях. Невиправдані очікування різних частин суспільства і різне розуміння справедливості виглядає одним з ключових факторів конфліктного потенціалу, отже потребує дуже ретельного опрацювання і комунікації з суспільством на різних етапах запровадження цього механізму. Різні діалогові та відновні практики, відновне правосуддя в цілому може стати у пригоді в цьому процесі, допомагаючи досягати узгодженого бачення різними частинами суспільства. Але безперечно, це можливо тільки за умови незалежного судочинства і довіри до судової системи.

Завдання. Розроблення механізмів амністії для певних категорій учасників збройного конфлікту; створення єдиної бази осіб, яких підозрюють / обвинувачують у злочинах, скоєних у зоні конфлікту; доступ усіх учасників конфлікту до справедливого судочинства. Досить конфліктогенним питанням є питання амністії, оскільки будь-яку амністію частина суспільства може сприймати як уникнення винними відповідальності, а не як крок до примирення. Процес визначення переліку тих, хто підлягає амністії, в умовах високого рівня суспільної недовіри до слідчих і судових органів викликатиме намір самочинно «відновити справедливість та покарати винних» з боку певних частин суспільства, оскільки доступ до справедливого судочинства не гарантований, або сприймається як нереалістичний. Тому доступ до єдиної бази підозрюваних має вірогідність стати точкою входу для судів Лінча. Неадекватне висвітлення процесів щодо визначення та виявлення винних мають небезпеку подальшої дискримінації певних категорій громадян, яких суспільство вважатиме винними або такими, що мають бути притягненими до відповідальності. Комунікація у цих процесах є важливою умовою запобігання ескалації насильства.

Завдання. Розроблення методики ідентифікації жертв збройного конфлікту. Конфліктний потенціал питання визначення жертв конфлікту має декілька вимірів, змістовних і часових. Визначення жертв збройного конфлікту є суперечливим і охоплює різні категорії у міжнародних документах:

- ◇ ті, хто «не брав або вже не бере участь у бойових діях, включно з пораненими або хворими військовими, в'язнями війни, цивільним населенням», з акцентом на неучасті у бойових діях;
- ◇ постраждали «зі спеціальною увагою до найбільш уразливих груп населення, таких як діти, жінки та люди похилого віку», з акцентом на категорії уразливих груп;

- ◇ ті, хто «зазнали шкоди, включно з фізичними та психічними травмами, емоційним стражданням, економічними втратами або суттєвим погіршенням основних прав»⁵¹, з акцентом на різні типи шкоди або втрат, що їх зазнали люди, включно з сексуальним насильством.

Очевидно, різні уявлення про те, за якими ознаками визначати жертв, призведе до нашарування непорозумінь, спротиву, образ і загалом до дуже негативних соціально-психологічних ефектів в усіх частинах суспільства, адже і тут питання справедливості поставатиме досить гостро. Продовження обговорення конфліктного потенціалу визначення жертви та відповідних кроків до сатисфакції, компенсації жертвам тощо є частиною Другої мети Дорожньої карти. Зараз вкажемо на два ключових фактори конфліктності: а) визнання людей з тимчасово окупованих територій жертвами може мати дуже серйозний спротив з боку громадян підконтрольних уряду територій України, як і навпаки; б) закріплення статусу та ідентичності «жертви» у довгостроковій перспективі заважатиме соціальній інтеграції громадян та їхніх нащадків із таким статусом, адже соціально-психологічний вимір «жертви» включає відчуття безпорадності, відсутність суб'єктності, часто із загрозою фіксації досить патерналістських очікувань від держави та суспільства. Також стан «жертви» — цілий комплекс психологічних змін у свідомості як наслідок психологічної травми, що без психотерапевтичної підтримки та за умови закріплення офіційного статусу «жертви» може сповільнювати посттравматичне зростання та набуття суб'єктності у вирішенні власної долі не одного покоління. У соціально-економічному плані це втрата економічного потенціалу або неефективність самореалізації таких людей. Крім того, велика кількість людей із відчуттям несправедливості у питанні визначення того, хто є жертвою, може стати ризиком використання їх психологічного стану для політичних маніпуляцій, зокрема реваншизму та мобілізації заради «відновлення справедливості» в насильницький спосіб.

2. Стратегічна мета: **відшкодування шкоди жертвам конфлікту (репарації)**

Завдання. *Чіткий порядок розрахунку розміру матеріальної компенсації та черговості виплат, інші подібні завдання в межах Мети 2.* У питаннях матеріальної компенсації є кілька ключових факторів збільшення або зменшення конфліктного потенціалу. Насамперед це питання того, хто саме має компенсувати, адже частина суспільства може вважати справедливим вимагати компенсації не від індивідів, що були засуджені за злочини (як у випадках геноциду), а від країни-агресора, тобто РФ. При цьому інша частина громадян, зокрема з тимчасово окупованих територій, може вважати відповідальною за компенсації саме Україну як державу. Джерела фінансування для компенсації, прописані у завданні «Створення фонду компенсації витрат...» ураховують всі вказані джерела, а також міжнародні джерела, але виважена та комплексна комунікація із суспільством про справедливість відшкодування з різних джерел важлива для зниження конфліктного потенціалу реалізації цього механізму.

Окрема проблема, яка може виникнути через реалізацію механізму матеріальних компенсацій жертвам, — це конкуренція жертв, адже доступ до ресурсів компенсації також викликатиме протиріччя щодо справедливості відшкодування, як щодо критеріїв шкоди та втрат (у кого більше), так і за терміном відшкодування. Прозорість процедур механізму відшкодування є одним із компонентів запобігання посиленню напруги, але й комунікація з та між різними частинами суспільства щодо справедливості відшкодування є не менш важливою складовою.

Завдання. *Розроблення національної програми суспільного визнання та вшанування пам'яті жертв.* Украй складним для суспільства та конфліктогенним буде процес переходу від вшануван-

⁵¹ UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs Protection of Civilians in Armed Conflict Glossary. 18 p. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/OCHA%20Protection%20of%20Civilians%20in%20armed%20conflict_%20Glossary.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

ня героїв (вочевидь, різних для різних частин суспільства, зокрема тимчасово окупованих і підконтрольних урядові територій) до вшанування жертв. Ушанування героїв є природною характеристикою для суспільства у стані збройного конфлікту, оскільки підтримує готовність суспільства до захисту від агресора. Другий конфліктний момент ушанування пам'яті жертв стосується того, що неможливо говорити про жертви, уникаючи згадки про те, чиїми жертвами вони є, хто власне винний у тому, що люди стали жертвами, і це також поле для дуже гострих конфліктів. Зрозуміло, значна частина роботи щодо пам'яті та вшанування жертв потребуватиме часу, який має минути, аби емоційна реакція на обговорення цих питань не ставала перешкодою у пошуку порозуміння. Загалом політика пам'яті про збройний конфлікт сама по собі може стати конфліктною в частині визначення таких компонентів: як домовлятися про те, що і кого пам'ятати, а про що забути і як надовго; які способи вшанування будуть прийнятними як для самих жертв (тобто будуть ними відчуті як справедлива і достатня символічна сатисфакція), так і для ширшого суспільства; хто саме визначатиме політику пам'яті, ступінь її інклюзивності й урахування або трансформації різних наративів про збройний конфлікт та його жертв (а вони вже є різними і конфліктними); і, насамкінець, чи буде спрямована політика вшанування жертв на примирення та гарантії недопущення повторення або на формування власного національного наративу. Вшанування пам'яті про збройний конфлікт може мати на меті різні фокуси: права людини та гарантії їх непорушення, формування нації (зокрема політичної) з певною історією про захист суверенітету держави, примирення та пошук наративу, що об'єднує різні сторони збройного конфлікту тощо. Ці фокуси можуть входити у суттєві протиріччя і їх балансування потребуватиме окремої дуже складної публічної дискусії. Всі ці дискусії щодо вшанування будуть вписуватись у ширший контекст конфронтації колективної пам'яті, в першу чергу ХХ століття, процесів декомунізації, спадку Радянського Союзу, наявних контроверсій щодо меморіалів, комемораційних практик в освіті тощо.

Завдання. *Визнання державою відповідальності за порушення прав людини.* До вищезазначених питань щодо механізму публічних вибачень (Стратегічна мета 1) треба додати ще кілька важливих моментів: коли саме, через скільки років таке вибачення буде можливим, адже ані практики публічних вибачень від держави в Україні досі не було, ані механізмів визначення того, хто саме може репрезентувати державу у вибаченнях, оскільки політична динаміка останніх років поляризує суспільство в такий спосіб, що будь-яка політична фігура не сприймається як така, що представляє всю державу та все суспільство. Ще більше питань буде до фігур, які можуть уособлювати другу сторону конфлікту — тих, хто коїв злочини по іншій бік лінії зіткнення. Тому вибачення, які приносить державний і політичний діяч, можуть бути не сприйняті частиною суспільства як легітимні та такі, що представляють не особу, а систему, отже не стануть гарантією неповторення за подальших змін влади. На сьогодні запит на вибачення та визнання державою частини своєї відповідальності також не охоплює все суспільство, навпаки частиною може бути сприйнятий досить негативно, як зменшення відповідальності Російської Федерації та/або комбатантів із тимчасово окупованих територій. Обговорення того, з якого моменту починаються порушення прав людини, щодо яких держава має визнати свою відповідальність, також може стати дуже конфліктним, а надто якщо ці процеси будуть відбуватися раніше за визнання провини РФ. Додамо також, що фокус на порушенні прав людини в контексті збройного конфлікту є міжнародно визнаною практикою вирішення питань стосовно злочинів, але не є суспільно узгодженою правовою, політичною та ціннісною основою для українського суспільства у розумінні війни, винних, жертв, подолання наслідків тощо.

3. Стратегічна мета: **право знати правду**

Завдання. *Вироблення об'єктивної і правдивої інформаційної політики відкритості як першого кроку на шляху до діалогу та примирення; формування суспільного сприйняття і розуміння необхідності реалізації правосуддя перехідного періоду, створення його національної моделі; організація повного та публічного оприлюднення правди про події конфлікту; максимально повне та*

правдиве інформування суспільства про хід і наслідки збройного конфлікту; розроблення організаційно-правових механізмів, які виключають викривлення історичних подій і спекуляцій на темі конфлікту.

Ряд завдань цієї мети задля запобігання конфліктному розвитку подій у ході впровадження механізму реалізації права на правду має враховувати певні соціально-психологічні аспекти. Перш за все, внаслідок соціально-психологічних змін, що відбуваються у суспільній свідомості під час збройного конфлікту⁵², суспільство тривалий час матиме запит на «свою правду», а не на об'єктивну істину, таку правду, яка буде вписуватися у вже вибудований наратив збройного конфлікту, і яка не спричинятиме почуттів провини, відповідальності, сорому, болю тощо. Відповідно, основою для викривлення правди є соціально-психологічні процеси, які, звичайно, можуть використовуватися для політичних маніпуляцій, але не є похідними від них. Здатність сприймати встановлені та задокументовані факти щодо подій збройного конфлікту потребуватиме як часу, так і відповідних дій (наприклад, діалогових заходів або відновного правосуддя), спрямованих на розширення та інклюзивне бачення правди. Крім того, ті, хто займатиметься оприлюдненням правди, можуть потребувати захисту від негативних реакцій суспільства та самосуду, як насильницького прояву несприйняття істини. В умовах гібридної війни, що передбачає дезінформацію, переозначення смислів тощо, така «незручна» правда може сприйматися як ворожа пропаганда навіть там, де буде підтверджена конкретними фактами та документами. Отже оприлюднення правди потребуватиме відповідної діалогової підготовки суспільства, аби воно було здатне зустрітися з «незручною» частиною правди у безпечний для себе спосіб. Детальне інформування та роз'яснення в цьому контексті є дуже необхідною, але вочевидь недостатньою дією на шляху до примирення.

Завдання. *Забезпечення участі різних сторін у процесі документування, сприяння відкритості, узгодженості позицій та інформації шляхом діалогових зустрічей.* Забезпечення участі різних сторін сприятиме формуванню неупередженого ставлення до встановлення істини та її оприлюдненню. Однак залучення представників різних сторін може спричинити конфліктні наслідки, якщо це буде відбуватися до узгодження питань притягнення винних до відповідальності та амністії, адже представники мають сприйматися як легітимні не тільки «своєю» стороною, але і всіма іншими. Легітимність і незаангажованість тих, хто буде організовувати такі зустрічі, важливо забезпечити для запобігання конфліктному розвитку подій, так само як і інформування про результати після їх конфіденційних, закритих зустрічей.

4. Стратегічна мета: **гарантії неповторення конфлікту**

Безперечно, розпочате нещодавно реформування діяльності органів влади (державної служби, судової влади, поліції, освіти тощо) триває не просто — з конфліктами, проблемами, слабкою сталістю державних інституцій тощо. Як вказано вище, процеси реформ і перехідного правосуддя мають спільноспрямований рух до справедливого правового суспільства. Тому варто зосередитися саме на тому, що може мати конфліктний потенціал у цій гілці перехідного правосуддя з подолання наслідків збройного конфлікту.

Завдання. *Проведення люстраційних заходів, що ґрунтуються на презумпції невинуватості, забезпеченні права на захист, принципах індивідуальної відповідальності; створення резерву державних службовців, працівників правоохоронних органів, суддів, працівників бюджетної сфери для зайняття посад на звільнених від окупації територіях.* Ураховуючи викладене вище щодо притягнення винних до відповідальності, визначення засад люстрації, конкретних критеріїв та механізмів матиме конфліктний потенціал через різне бачення цих критеріїв у суспільстві. У ході люстрації потрібно буде враховувати не тільки запит на справедливість, але й кількість держслужбовців,

⁵² Pruitt D., Rubin J., Kim S.H. Social Conflict: Escalation, Stalemate, and Settlement. McGraw-Hill Education; 3 ed. July 9, 2003. 316 p.

представників правоохоронних органів тощо, яких, попередньо сформувавши кадровий резерв, потрібно буде призначити на посади на деокупованих територіях. Нині вже постає питання про спроможність держави сформувати такий кадровий резерв. Важливим питанням запобігання конфліктам стане адаптація і прийняття цих працівників громадянами на деокупованих територіях, адже і в мирний час до новоприбулих ставлення могло бути не компліментарним, а застосування державних механізмів фактичної заміни таких працівників може викликати громадський спротив. Друге конфліктогенне питання, на яке важливо буде звернути увагу в процесі люстрації, — це соціально-економічна адаптація люстрованих осіб, оскільки люстрація і звільнення з посад означає необхідність запропонувати інші джерела існування значної кількості осіб, навіть якщо вони самі вважатимуть люстрацію справедливою, що також є вкрай чутливим питанням. Те, яким буде перебіг цього процесу — варіанти перекваліфікації, добровільний вибір перекваліфікації, створення або пошук нових робочих місць, — також може сприяти зниженню або посиленню конфліктогенності на територіях, звільнених від окупації, в коротко- і середньостроковій перспективі.

Узагальнюючи аналіз конфліктного потенціалу впровадження правосуддя перехідного періоду, звернемо увагу, що більшість протиріч, що можуть виникнути та призвести до конфліктів у процесі або внаслідок упровадження в середньо- і довгостроковій перспективі, стосуються різного бачення справедливості: у процесі притягнення до відповідальності, відшкодування жертвам, установлення та оприлюднення правди про конфлікт, реформування державних органів. Англійський термін *Justice* (зокрема в терміні *Transitional Justice*) перекладається і як правосуддя, і як справедливість, але в суспільній свідомості громадян України це не завжди тотожні речі. Тому справедливість як те, на відновлення чого спрямоване правосуддя перехідного періоду, має враховувати окреслені розбіжності та їхній конфліктний потенціал. Оскільки відчуття та бачення справедливості різними частинами суспільства як на підконтрольних уряду так і на тимчасово окупованих територіях торкається ціннісного шару суспільної свідомості, воно потребуватиме адекватних механізмів роботи з узгодженням та примиренням, зокрема через практики відновного правосуддя, діалогу, публічних дискусій та ін. Коли справедливість «жертви», «ветерана», «держави», «держслужбовця» конфліктуватимуть, застосування суто юридичних і правових механізмів не буде гарантією суспільного консенсусу щодо відновлення справедливості для всіх.

Таким чином, з точки зору конфліктологічних підходів процес перехідного правосуддя, окреслений у Дорожній карті перехідного правосуддя, неминуче буде породжувати серйозні ризики, які треба прорахувати заздалегідь. Для запобігання цим ризикам необхідно застосовувати комплекс заходів, серед яких діалог є тільки одним із перспективних напрямів, але не є панацеєю від усіх ризиків.

Подальші частини цього дослідження зосереджено на аналізуванні діалогу і його потенціалу для досягнення цілей перехідного правосуддя і запобігання деяким ризикам.

3

Діалог як інструмент трансформації конфліктів

3.1. Поняття діалогу в зарубіжній літературі

Для розуміння ролі і функцій діалогу в перехідному правосудді необхідно розібратися з самим поняттям «діалог». В останні роки діалог став найпоширенішим механізмом розбудови миру, як на політичному рівні, так і на рівні громадянського суспільства і низових його структур. Діалог у широкому філософському розумінні використовують політики, представники органів державної влади, громадські діячі і громадяни в публічному і приватному просторах. Однак відсутність розуміння сутності діалогу як професійної миротворчої діяльності заважає впровадженню цієї практики в Україні.

По-перше, необхідно розмежувати побутове поняття «діалог» і «діалог як професійна практика роботи з конфліктом». Діалог у побутовому розумінні — розмова двох і більше людей на будь-яку тему за будь-якими правилами. Якщо діалогу передують конфліктна ситуація, такий діалог на побутовому рівні нерідко закінчується словесною агресією й ескалацією конфлікту. Діалог у професійному конфліктологічному значенні — саме його називають фасилітованим діалогом — це один із інструментів трансформації конфліктів, особлива технологія роботи з ними.

По-друге, фасилітований діалог у процесах трансформації збройних конфліктів застосовують на кількох рівнях — так званих треках. Трек I зазвичай стосується лідерів країни (політичних та/або військових). В українському контексті під першим треком розуміють Мінський переговорний процес і переговори в нормандському форматі. Трек II охоплює провідних громадських діячів і лідерів суспільної думки, таких як релігійні діячі, інтелектуали, політичні партії та регіональні політики. Під треком III зазвичай розуміють громадянське суспільство на рівні місцевих громад і низових ініціатив. Діалоги організують і на першому політичному треку, але там вони є частиною процедури медіації та мають певні особливості. У цій праці розглянуто, яким чином фасилітований діалог може бути застосований у процесах перехідного правосуддя на другому і третьому треках у співвідношенні з першим треком, адже політичні перемовини щодо врегулювання збройних конфліктів мають брати до уваги потреби, очікування і вимоги суспільства щодо мирного процесу. Такий холистичний підхід до розбудови миру отримав назву мультитрекового підходу⁵³.

⁵³ Federer J.P., Pickhardt J., Lustenberger P., Altpeter C., Abatis K. Beyond the Tracks? Reflections on Multitrack Approaches to Peace Processes. December 2019. 18 p. URL: <https://www.hdcentre.org/wp-content/uploads/2020/01/Beyond-the-Tracks-Reflections-on-Multitrack-Approaches-to-Peace-Processes.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

До детальнішого визначення поняття і ознак фасилітованого діалогу в сучасній конфліктології не існує єдиного. Часто терміни «діалог» і «медіація» використовують як синоніми. Наприклад, німецькі дослідники зазначають, що «фасилітація діалогів третіми сторонами підпадає під термін «медіація миру», оскільки вона багато в чому збігається з медіацією, особливо з фасилітаційним стилем медіації»⁵⁴. Іноді медіацію і діалог, особливо в контексті міжнародних збройних конфліктів, сприймають як два послідовних процеси: спочатку діалог, потім медіація. Діалог у такому розумінні закладає підґрунтя для змістовних угод на наступному етапі⁵⁵. В Концепції щодо підсилення спроможності Європейського Союзу в сфері медіації та діалогу зазначено, що «успішний діалог може деескалувати конфлікт і зробити більш формальну медіацію непотрібною»⁵⁶.

Дійсно, фасилітацію діалогу як процес часто визначають через порівняння з медіацією, однак це завдання не з легких, оскільки навіть медіація залишається за великим рахунком невідомим методом вирішення конфліктів для широкого загалу в Україні і навіть у країнах Європи, не кажучи про фасилітацію діалогів⁵⁷. Медіацію застосовують насамперед у спорах з цивільних, господарських, сімейних, трудових та інших правовідносин, а фасилітацію діалогів — у контексті комплексних соціально-політичних міжгрупових насильницьких конфліктів, зокрема із ціннісною, ідентичнісною, ідеологічною складовими. Ці відмінності в контекстах визначають, що сам процес вирішення конфліктів і навички фасилітації діалогу дещо відрізняються від класичної моделі медіації.

Відмінності медіації та фасилітації можна виявити, наприклад, аналізуючи цілі цих процесів. Медіація в її основному класичному розумінні спрямована на вирішення проблем (*problem-solving*) конкретного конфлікту або на ухвалення конкретного рішення за допомоги медіатора, тоді як діалог може мати подвійну мету — як вирішення проблем, так і побудову довіри та порозуміння. При цьому дуже важливим є те, що побудова довіри і порозуміння між учасниками процесу діалогу є обов'язковим елементом діалогу, а ухвалення рішень, досягнення домовленостей або підписання угод у діалозі — необов'язковий факультативний елемент. Діалог, в якому налагоджено довіру між стейкхолдерами та вибудовані канали конструктивної взаємодії, вважається успішним навіть без якихось конкретних результатів у вигляді рішень. Так, науковці Консорціуму з дослідження конфліктів стверджують, що «на відміну від медіації, в якій метою, зазвичай, є врегулювання суперечки, мета діалогу, як правило, — просто покращити міжособистісне розуміння та довіру»⁵⁸. У Довіднику з медіації та фасилітації діалогу ОБСЄ висловлено припущення, що «хоча діалоги можуть призводити до дуже конкретних рішень і дій, головна їх мета полягає не в тому, щоб досягти конкретного врегулювання, а в тому, щоб краще зрозуміти різні перспективи, пов'язані з конфліктом»⁵⁹. Німецькі дослідники так само підкреслюють особливості мети діалогу: «У той час як медіація спрямована на досягнення істотних домовленостей, які вирішують глибинні причини конфлік-

⁵⁴ Basics of Mediation: Concepts and Definitions. Fact Sheet Series: Peace Mediation and Mediation Support. Federal Foreign Office. 2016, 8 p. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Basics%20of%20Mediation.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁵⁵ Ibid, p. 6.

⁵⁶ Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. Council of the European Union. Brussels, 2009. 13 p. URL: http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/cfsp/conflict_prevention/docs/concept_strengthening_eu_med_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁵⁷ Kyselova T. Mediation in Ukraine: Challenges of Peace and War. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2017. 26 (1), p. 107—145. URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Kyselova-Mediation-in-Ukraine-TULANE-J.-OF-INT%E2%80%99L-COMP-LAW-2017.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁵⁸ Kobakhia B., Javakhishvili J., Sotieva L., Schofield J. (Eds). Mediation and Dialogue in the South Caucasus: A Reflection on 15 Years of Conflict Transformation Initiatives. *International Alert*, 2012, p. 27. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Caucasus_MediationDialogue_EN_2012.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁵⁹ Mediation and Dialogue Facilitation in the OSCE: Reference Guide. OSCE, 2014, p. 10. URL: <https://www.osce.org/secretariat/126646> (дата звернення: 20.08.2020).

ту, головна мета діалогу — дізнатися більше та краще зрозуміти погляди й потреби опонента, тим самим трансформуючи стосунки, створюючи довіру»⁶⁰.

На більший трансформативний потенціал діалогу, в порівнянні з медіацією, звернув увагу Харольд Сандерс і висловив цю особливість діалогу, напевно, в найпереконливіший спосіб: «діалог — це процес щирої взаємодії, завдяки якій люди слухають один одного так глибоко, щоб змінитися від того, що вони дізнаються. Кожен докладає серйозних зусиль, щоб сформувати картину занепокоєнь інших, навіть якщо розбіжності у поглядах зберігаються. Жоден учасник не відмовляється від своєї ідентичності, але кожен визнає валідність потреб інших»⁶¹. З ним погоджуються американські дослідники: «мета діалогу — створити безпечний простір або середовище для того, щоб люди змогли ставити під сумнів власні стереотипи й попередні судження, та змінити те, як вони думають і ставляться один до одного»⁶².

Створення атмосфери довіри і налагодження порозуміння, особливо в контексті серйозних соціо-політичних конфліктів, неможливо без того, хто веде процес діалогу — фасилітатора. Деякі визначення діалогу підкреслюють необхідність участі професійного фасилітатора як необхідний елемент фасилітованого діалогу. Так, дослідники з Інституту миру США (*USIP*) зазначають, що діалог це саме «фасилітований процес втручання (*intervention*) у конфлікт»⁶³. Офіс координатора проєктів ОБСЄ в Україні в своєму виданні щодо культури діалогу наголошує на тому, що діалог це «процес організованої та професійно підтримуваної комунікації»; яка забезпечується експертами — фасилітаторами діалогу, що володіють необхідними компетенціями і відповідають за якість процесу»⁶⁴.

Аналізуючи інші властивості фасилітованого діалогу, іноземні дослідники вказують на більшу гнучкість і неформальність процесу фасилітації діалогів у порівнянні з медіацією. Фахівці ОБСЄ виділяють діалог як «окремий підхід», «більш відкритий процес спілкування між сторонами конфлікту з метою сприяння взаєморозумінню, визнанню, емпатії та довірі. Це можуть бути разові розмови або вони можуть тривати довше»⁶⁵. Гнучкість підкреслюють і німецькі дослідники: «діалог — відкритий процес, спрямований насамперед на створення культури спілкування та пошук спільної точки зору, що веде до розбудови впевненості (*confidence building*) і поліпшення міжособистісного взаєморозуміння серед представників протилежних сторін»⁶⁶.

Крім того, на відміну від медіації, яка спирається переважно на одну модель «фасилітативної медіації»⁶⁷, фасилітація діалогу уможлиблює використання численних методологій. Так, науковці Організації Об'єднаних Націй в дослідженні партисипативних діалогів вказали 34 різні методології та

⁶⁰ Basics of Mediation: Concepts and Definitions. Fact Sheet Series: Peace Mediation and Mediation Support. Federal Foreign Office. 2016, p. 10. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Basics%20of%20Mediation.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁶¹ Saunders H. A Public Peace Process: Sustained Dialogue to Transform Racial and Ethnic Conflicts. 1999, p. 82. <https://doi.org/10.1057/9780312299392>

⁶² Carstarphen N., Shapiro I. Dialogue projects and transfer. Unpublished internal report, US Institute of Peace. 2016. URL: www.usip.org/sites/default/files/USIP-Dialogue-Grant-Meta-Review-Full-Evaluation-Report-10.2016.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, Сприяння розвитку культури діалогу в Україні, 2019. 4 с. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/400832?download=true> (дата звернення: 20.08.2020).

⁶⁵ Mediation and Dialogue Facilitation in the OSCE: Reference Guide. OSCE, 2014, p. 10. URL: <https://www.osce.org/secretariat/126646> (дата звернення: 20.08.2020).

⁶⁶ Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. Council of the European Union. Brussels, 2009. 13 p. URL: http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/cfsp/conflict_prevention/docs/concept_strengthening_eu_med_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁶⁷ Попри те, що виділяють декілька моделей або стилів медіації (наприклад, фасилітаційна, оціночна, трансформативна, нарративна), більшість учених погоджуються, що фасилітаційна медіація є найпоширенішою. Lande J. Toward more sophisticated mediation theory. *Journal of Dispute Resolution*. 2000, p. 321—333. URL: <https://scholarship.law.missouri.edu/jdr/vol2000/iss2/7> (дата звернення: 20.08.2020); Erbe N. The Global Popularity and Promise of Facilitative ADR. *Temple International and Comparative Law Journal*. 2004, p. 343—389.

інструменти діалогів: ненасильницька комунікація, відновні кола, технологія відкритого простору, світове кафе, конференції консенсусу, пошук майбутнього, медіація правопорушника і потерпілого тощо⁶⁸.

Таким чином, попри відсутність єдиного загально визнаного визначення фасилітованого діалогу в науковій літературі, більшість дослідників і практиків погоджуються, що фасилітований діалог — технологія роботи з конфліктом, де ведучий, який має спеціальну підготовку, — фасилітатор — скеровує процес діалогу.

3.2. Фасилітований діалог і потенціал спільноти фасилітаторів діалогу в Україні

3.2.1. Поняття і принципи діалогу в Україні

Попри те, що поодинокі діалогові проєкти відбувалися в Україні ще в 1999—2002 рр. (наприклад, «Кримський діалог», Український центр порозуміння, 1999—2002 рр.⁶⁹, «Кримський політичний діалог», *PATRIR*, 2010—2014 рр.⁷⁰, «Україна активна: загоєння минулого», Основи свободи, 2011—2013 рр.⁷¹), фасилітований діалог став помітним як явище з 2014 року. Після Революції Гідності Україні було надано міжнародну технічну і фінансову допомогу для подолання наслідків конфлікту, зокрема для проведення діалогів на різних рівнях і на різні теми.

2018 року Центр досліджень медіації та діалогу Києво-Могилянської академії ідентифікував 157 діалогових процесів в Україні, виконаних 66 українськими і міжнародними організаціями в 14 областях України з січня 2014 р. до квітня 2017 р.⁷²

⁶⁸ Participatory Dialogues: Towards a Stable, Safe and Just Society for All, United Nations. UN DESA, 2007. URL: https://www.un.org/esa/socdev/publications/prtcprtry_dlg_full_version.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁶⁹ Яценко В. К 25-летию медиации в Украине. 5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння: зб. ст. 2019, с. 48. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/448168.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁰ Про проєкт «Кримський політичний діалог», *PATRIR*, URL: <https://patrir.ro/wp-content/uploads/2019/04/Crimea-policy-dialogue-cpd-update-project-outputs-ukr.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷¹ Україна активна. Діалог «Загоєння минулого». Ініціативи змін. URL: <https://www.iofc.org/uk/uahtp-dialogue-ukr> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷² Кисельова Т. Розуміючи діалог: Аналітичний звіт за результатами опитування учасників діалогів в Україні. Центр досліджень медіації та діалогу, НаУКМА, Київ, 2018. URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D1%83%D0%BC%D1%96%D1%8E%D1%87%D0%B8-%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3-%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-2018-%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Виявлено, що найбільшу кількість діалогів в Україні організували та/або фасилітували такі організації й ініціативи: Координатор проєктів ОБСЄ в Україні⁷³, Одеська обласна група медіації, ПРООН⁷⁴, Інститут миру і порозуміння і РГО «Жіночі ініціативи»⁷⁵, ГО «Інформаційний центр «Майдан Моніторинг» (Українська Миротворча Школа)⁷⁶, Лабораторія мирних рішень⁷⁷, Інженери порозуміння⁷⁸, Ідеї Змін (*OWEN / swisspeace*)⁷⁹. Тематика діалогів стосувалась примирення, шляхів вирішення конфлікту, минулого і майбутнього України, ідентичностей, а також більш технічних тем: реформи освіти, охорони здоров'я, децентралізації, створення об'єднаних територіальних громад, побутових проблем у громадах, інтеграції внутрішньо переміщених осіб (ВПО) і ветеранів із громадами, що їх приймають, прав людини тощо. Навіть у темах перехідного правосуддя, концепція якого перебуває ще в стадії розробки, діалоги вже відбувались. Наприклад, деякі питання перехідного правосуддя розглянуто в діалогах Святогірської групи (питання правосуддя, відповідальності і примирення)⁸⁰ та ініціативи «Донбаський діалог» (питання амністії, примирення)⁸¹. Хоча опису конкретних прикладів діалогів в Україні все ще замало і практика потребує системного моніторингу, узагальнення і аналізування, вже з'являються видання, в яких описані декілька історій успішних діалогів і рекомендації щодо дизайну і проведення діалогових процесів⁸².

Як і в інших конфліктних зонах будь-де в світі, на початковому етапі термін «діалог» використовувався хаотично, для означення будь-яких групових зустрічей, презентацій, обговорень чи то з ведучим, чи без. Однак українські медіатори і фасилітатори швидко взяли справу в свої руки і розробили власне бачення фасилітованого діалогу. Наскільки нам відомо, вперше в історії збройних конфліктів саме місцева спільнота професіоналів, а не міжнародні експерти, дали контекстно специфічне розуміння поняття діалог.

Першу спробу досягти спільного розуміння фасилітованого діалогу, яка закінчилась виданням письмового результату, зроблено в ході роботи над першим онлайн курсом щодо діалогів, який було підтримано офісом координатора проєктів ОБСЄ в Україні і координовано Національною

⁷³ Асоціація міст України. URL: http://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/zvit_z_rezultatamy_seriyi_dialogiv_z_decenzalizaciyi_2018_r.pdf (дата звернення: 20.08.2020); Приєднання громад до міст обласного значення та ОТГ: звіт за результатами серії діалогових партнерських зустрічей в Київській, Донецькій, Львівській, Одеській, Дніпропетровській та Харківській областях. 54 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/551/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_2019.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁴ Dialog-UA.org. URL: <https://dialog-ua.org/> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁵ Діалог для порозуміння, Чи будемо горло драти? 04.03.2019. Херсон. Громада. Ініціатива. URL: <https://hgi.org.ua/article.php?id=567> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁶ Соціальний діалог про порозуміння у Голій Пристані. 28.12.2015. Українська миротворча школа. URL: <https://peace.in.ua/sotsialnyj-dialoh-pro-porozuminnya-u-holij-prystani/> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁷ Лабораторія мирних рішень. *Накупело*. URL: <https://nakipelo.ua/uk/organisation/laboratoriya-mirnyh-reshenij/> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁸ Діалогова зустріч між представниками різних громад, нацполіції та держслужбовцями у Чугуєві. 13.11.2018. *Інженери порозуміння*. URL: <https://peaceengineers.com/news/dialogova-zustrich-mizh-predstavnykamy-riznyh-gromad-natspolitsiy-ta-derzhsluzhbovtvyamy-u-chuguvy-42/> (дата звернення: 20.08.2020).

⁷⁹ Жіночі ініціативи за мир на Донбасі (2017—2020). *Центр громадських ініціатив «Ідеї змін»*. URL: <http://ideizmin.com.ua/projects-ukr/pidstorinka-dva/> (дата звернення: 20.08.2020).

⁸⁰ П'ять років війни: 1825 днів... Скільки ще?: за матеріалами інтерв'ю серед мирного населення підконтрольної та непідконтрольної Україні території Донецької та Луганської областей. Червень, 2019. URL: <https://www.sviatogorskgroup.com/wp-content/uploads/2019/11/5-років-війни.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁸¹ Третій діалоговий марафон — Пути и способы выхода из военного конфликта. 28.09.2017. *Донбаський діалог — камертон миростроительства*. URL: https://www.donbassdialog.org.ua/2017/09/dialogue-marathon-online-dialogue-ru.html?fbclid=IwAR1Vjc3KCsZt5Y0mlWp_rqCpelr9vWdV5sostdsBGO7cJzGjEw18Y42EbJQ (дата звернення: 20.08.2020).

⁸² Діалог в місцевих громадах: рекомендації для органів місцевого самоврядування. Інститут миру і порозуміння Київ, 2018. URL: <https://issuu.com/ipcg/docs/imip-dialoge-print> (дата звернення: 20.08.2020); Гусєва К., Проценко Д. Як? Де? Коли? Працює діалог: Практичний посібник. Координатор проєктів ОБСЄ 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/422831> (дата звернення: 20.08.2020); Терещенко І. (Ред.). 5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння: зб. ст. Київ, 2019. 340 с.

асоціацією медіаторів України⁸³. Проєкт об'єднав провідні українські громадські організації, які активно працюють у галузі фасилітації діалогу, як співавторів онлайн курсу. Окрім інформаційно-просвітницького впливу, цей курс став платформою для саморефлексії та формування ідентичності українських фасилітаторів діалогу як професійної спільноти⁸⁴. Матеріали онлайн курсу стали основою для створення Стандартів діалогу, розроблених спільнотою фасилітаторів діалогу, яких координував Інститут миру і порозуміння за підтримки Офісу координатора проєктів ОБСЄ в Україні. Згідно зі Стандартами діалогу, «фасилітований діалог як процес трансформації та вирішення конфліктів — це спеціально підготовлений груповий процес, який відбувається за допомогою ведучого — фасилітатора і має на меті покращення розуміння / стосунків між учасниками, а також може бути спрямований на ухвалення рішень щодо спільних дій або вирішення конфлікту у спосіб, що передбачає рівну можливість учасників зустрічі висловлювати власні думки»⁸⁵. Це визначення найбільш комплексно поєднує всі основні ознаки діалогу, виділені зарубіжними авторами і проаналізовані в попередньому розділі.

Розробники Стандартів вважають, що діалог має бути обов'язково ретельно підготовленим процесом. Зазвичай фасилітатор проводить серію підготовчих індивідуальних зустрічей з кожною групою учасників, які представляють різні інтереси. Підготовка діалогу може забрати більше часу ніж сама кульмінація — очна зустріч учасників і фасилітатора. Основним принципом фасилітованого діалогу українські фасилітатори виділили принцип добровільності і самовизначення учасників діалогу. В Стандартах діалогу зазначено, що «діалог є можливим лише тоді, коли його учасники та фасилітатор свідомо беруть у ньому участь за власним бажанням, виходячи з розуміння його необхідності». Крім того, «самовизначення учасників передбачає відповідальність учасників за ухвалення ними будь-яких рішень в цьому процесі та відсутність будь-якого тиску щодо змісту цих рішень з боку фасилітатора та інших учасників»⁸⁶. Не менш важливим принципом будь-якого діалогу на будь-якому рівні є його інклюзивність, яка проявляється в двох аспектах. По-перше, діалог має надати рівну можливість всім зацікавленим сторонам взяти в ньому участь. По-друге, «важливим є залучення учасників з різноманітним досвідом та з різних груп населення, у тому числі вразливих та дискримінованих, наприклад, нацменшин, жінок, неповнолітніх, людей з політичними поглядами, які є відмінними від загальноприйнятих тощо»⁸⁷. Як основне правило, зазначене в Стандартах діалогу, діалоги мають бути конфіденційними за винятком випадків, коли його учасники свідомо і добровільно домовляються про відкритість і публічність процесу. Ці питання мають бути узгоджені за участі фасилітатора, який «забезпечує обговорення і ухвалення рішення групою щодо окремих умов конфіденційності процесу діалогу»⁸⁸.

Фасилітатор посідає важливе місце в процесі підготовки, проведення і аналізу результатів діалогу. При цьому фасилітатор має досить обмежену функцію — бере відповідальність за перебіг процесу відповідно до принципів діалогу, жодним чином не втручаючись у суть питання зі своїми думками:

Ключова роль фасилітатора полягає в полегшенні, спрямуванні та налагодженні спілкування. Ведучий створює безпечний простір для обговорення шляхом прийняття правил або принципів, щоб допомогти учасникам зосередитись на

⁸³ Митьков О. Як ефективно спланувати та провести діалог. Тема № 1. Про діалог : Матеріали онлайн курсу координатора проєктів ОБСЄ в Україні. URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/OSCE/DIAL101/2017_T1/about (дата звернення: 20.08.2020).

⁸⁴ Гусєва К., Проценко Д. Як? Де? Коли? Працює діалог: Практичний посібник. Координатор проєктів ОБСЄ 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/422831> (дата звернення: 20.08.2020).

⁸⁵ Стандарти діалогу: визначення та принципи. Інститут миру і порозуміння. Київ, 2018. URL: <http://ipcg.org.ua/novosti/329.html> (дата звернення: 20.08.2020).

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

слуханні / розумінні один одного та взаємодії. Фасилітатор допомагає учасникам усвідомити та взяти на себе відповідальність за рішення, які приймаються ними особисто в діалозі. Він / вона також керує процесом у безсторонній манері, не схилиючись до думки однієї чи іншої сторони, не визначаючи «переможця», як це робить ведучий в дебатах⁸⁹.

Таким чином, здатність ефективно забезпечувати процес діалогу, як правило, потребує спеціального навчання та дотримання принципів діалогу і професійної етики фасилітатора.

При цьому важливо усвідомлювати, що фасилітатори і організатори можуть бути різними особами. В українській практиці зазвичай ініціюють діалоги громадські організації або представники міжнародних організацій, залучаючи до дизайну і проведення діалогів професійних фасилітаторів. У такому випадку організатори діалогів (особи або організації, які безпосередньо не ведуть діалогові зустрічі але ініціюють та/або організують фінансування і логістичний супровід діалогових процесів) теж несуть відповідальність за якість процесу, вони мають «усвідомлювати необхідність належного забезпечення ресурсами процесу діалогу, свої спроможності їх залучити; створення умов для безпеки учасників діалогу; забезпечення конфіденційності процесу і результатів діалогу (в разі потреби); подальшої підтримки впровадження ініціатив, які були / будуть розроблені в ході або результати діалогу»⁹⁰.

Таким чином, розробивши Стандарти діалогу, українська спільнота фасилітаторів, на нашу думку, спромоглась вплинути на впорядкування практики фасилітованого діалогу через створення єдиного розуміння цієї нової технології роботи з конфліктом. Завдяки цьому діалог частіше почали застосовувати організації громадянського суспільства в Україні в дуже різних сферах — від реформи охорони здоров'я і децентралізації до питань історичної пам'яті та ідентичностей.

3.2.2. Особливості діалогової практики в Україні після 2014 року

У ситуації збройного конфлікту, що досі триває, фасилітований діалог в Україні застосовують зі значними особливостями.

По-перше, хоча поки діалоги відбуваються в Україні здебільшого на локальному рівні, представники громадянського суспільства, які почали застосовувати такі формати у роботі, бачать у діалозі механізм зміцнення довіри між різними частинами суспільства з різними баченнями і механізм відновлення спроможності суспільства долати соціальні протиріччя у демократичний спосіб через урахування різних суспільних інтересів. Діалог сприяє трансформації образу іншого як «ворога» стосовно політичних, ціннісних та інших розбіжностей у образ «опонента». Це суттєво збільшує спроможність суспільства протистояти зовнішньому впливу агресії Російської Федерації, коли ці протиріччя використовуються у політичних і безпекових цілях. У цьому сенсі:

В умовах збройного конфлікту діалог і віднайдення порозуміння в суспільстві є внеском у безпеку держави і побудову стійкішої України.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Ibid.

По-друге, діалогові процеси спрямовані не тільки і не стільки на громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, скільки на мешканців і представників влади на підконтрольних уряду територіях, адже порозуміння всередині українського суспільства є запорукою майбутнього. Тому на питання «діалоги кого з ким?» практика фасилітованих діалогів в Україні дала таку відповідь — виходячи з комплексного багатовимірного характеру збройного конфлікту в Україні і необхідності трансформації конфліктного потенціалу суспільства на всіх рівнях (так званий мультитрековий підхід), діалоги мають відбуватись: 1) між людьми, які проживають в Україні і по-різному уявляють майбутнє України, збройного конфлікту та інших суспільно-політичних проблем; 2) для пошуку порозуміння з мешканцями тимчасово окупованих територій щонайменше з приводу ненасильницького співіснування, якщо реінтеграція виявиться неможливою або небажаною, а також із цінностей і принципів безпечної реінтеграції, якщо вона відбуватиметься; 3) між тими, на кого конфлікт мав безпосередній вплив — жертвами з обох боків, волонтерами, ВПО, ветеранами тощо із тими, хто наслідки війни відчував опосередковано, наприклад досягнення порозуміння між ВПО та місцевими громадами. На сьогодні ані на політичному рівні переговорних процесів у Мінську, ані на експертному або громадському рівні, де працюють представники громадянського суспільства і громад, не йде мова про діалог з «офіційними представниками» так званих республік ЛНР/ДНР.

Третя особливість фасилітованого діалогу в контексті збройного конфлікту стосується тем, що постають під час діалогів. Історично поняття діалогу в зарубіжній практиці розробляли в контексті насильницьких конфліктів етнополітичного походження, де протистояння були між чітко окресленими етнічними або релігійними групами, які мали глибинні та застарілі конфлікти. В таких умовах діалог дійсно фокусувався насамперед на питаннях ідентичностей, взаємосприйняття різних груп, цінностей і світогляду, питаннях співіснування на одній території цих груп — так званий міжгруповий або міжетнічний діалог. Нині збройний конфлікт в Україні хоч і має ідентичнісну основу, не може бути віднесений до етнічного типу конфліктів⁹¹. Навпаки, цей конфлікт характеризується інтрасоціальними конфліктними розломами (*intra-societal conflict divides*), поширеними у всій країні і не зосередженими виключно вздовж лінії розмежування, де тривають бойові дії. Численні конфліктні розломи не засновані на ознаках приналежності до певної етнічної чи іншої спільноти, а залежать від індивідуальної самоідентифікації особи і охоплюють багато елементів — етнічні, мовні, релігійні, історичні, демографічні, політичні, економічні тощо⁹².

Використання діалогу в умовах збройного конфлікту охоплює набагато ширший діапазон тем, які виходять за межі міжетнічних відносин і розширюються до поняття «позитивного миру», що передбачає побудову сталих інституційних структур суспільства.

Тому поряд із традиційними в інших конфліктних контекстах темами щодо міжрелігійних відносин, історичної пам'яті, майбутнього, цінностей і ідентичностей, шляхів вирішення збройного конфлікту тощо (так звані екзистенційні діалоги), в Україні більшість діалогів (90 %) стосується технічних

⁹¹ Galbreath D.J., Malyarenko T. Evolving Dynamics of Societal Security and the Potential for Conflict in Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2020. 72, No. 2, p. 209—237. <https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1705964>

⁹² Кисельова Т. Картування громадянського суспільства в сфері розбудови миру в Україні: розбудова миру за будь-якою іншою назвою. Ініціатива за інклюзивний мир і перехід. Центр досліджень медіації та діалогу НаУКМА. Женева-Київ, 2019. URL: <https://md.ukma.edu.ua/publications/> (дата звернення: 20.08.2020).

ФАСИЛІТОВАНИЙ ДІАЛОГ І ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В ПЕРЕХІДНОМУ ПРАВОСУДДІ

спеціально підготовлений
груповий процес

має на меті покращання розуміння
та стосунків між учасниками, у деяких
випадках — ухвалення рішень

ДІАЛОГ

відбувається за допомогою
ведучих — професійних
фасилітаторів

передбачає рівну можливість
учасників діалогу висловлювати
власні думки в безпечному просторі

ПРИНЦИПИ ДІАЛОГУ

ДОБРОВІЛЬНІСТЬ
участі і самовизна-
чення учасників
діалогу

КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ
процесу діалогу або,
за поінформованої
згоди всіх учасників, —
безпечна публічність

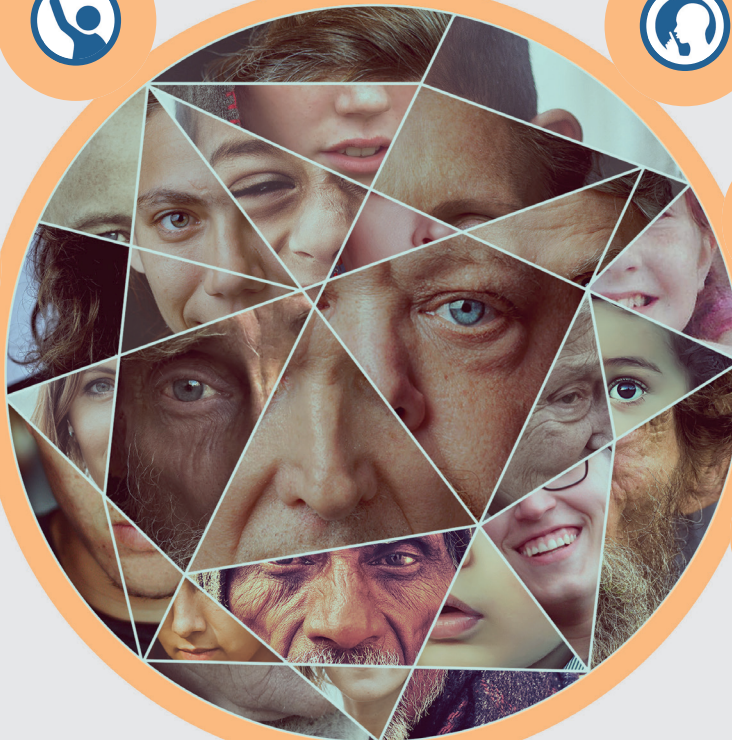
**ВІДПОВІДАЛЬ-
НІСТЬ** організа-
торів діалогу за
безпеку учасників
і якість процесу
(залучення профе-
сійних фасилітато-
рів, забезпечення
ресурсами тощо)

ІНКЛЮЗИВНІСТЬ —
залучення всіх заці-
кавлених стейкхол-
дерів і представників
груп, які зазнали
негативного впливу
конфлікту

**СПРИЯННЯ
ВПЛИВУ ДІАЛОГУ** —
за можливості,
виконання рішень,
ухвалених
під час діалогу;
інформування
державних органів,
медіа та суспільства
про його результати

тем: реформи освіти, охорони здоров'я, децентралізація, створення об'єднаних територіальних громад, побутових проблем у громадах, інтеграції ВПО та ветеранів у громади вселення, прав людини тощо⁹³.

Остання особливість фасилітованих діалогів в Україні стосується потенціалу українських фасилітаторів.

За винятком декількох діалогових процесів, ініційованих міжнародними організаціями, майже всі діалоги в Україні проводять українські фасилітатори.

Ще до 2013 року понад 3 000 українців завершили програми підготовки з базових навичок медіації та вирішення конфліктів. Професійна спільнота фасилітаторів діалогу наразі нараховує декілька сотень осіб, які займаються фасилітацією на професійній і добровільній основі. Розвиток спільноти практиків діалогу — підвищення кваліфікації, залучення нових фасилітаторів, розширення напрямів практики, налагодження співпраці фасилітаторів з органами державної влади тощо, підтримують міжнародні організації, зокрема Координатор проєктів ОБСЄ в Україні⁹⁴. Українські фасилітатори діалогів неодноразово демонстрували високий рівень професійності і мотивації для розбудови культури діалогу в Україні.

Таким чином, діалогові процеси в Україні мають великий потенціал, їх почали застосовувати на різних рівнях, з різними учасниками щодо широкого спектра суспільно-політичних питань з 2014 року. Очевидно, цей рух буде розширюватися і підсилюватись. Міжнародна спільнота і уряд України підтримують цей процес як з точки зору законодавчого регулювання, так і фінансово⁹⁵.

Виходячи з серйозного потенціалу діалогів і необхідності подальшого напрацювання моделі перехідного правосуддя в Україні це дослідження спрямоване на визначення ролі і функцій діалогу в перехідному правосудді. Наступний розділ присвячено аналізу практики застосування діалогу в сфері перехідного правосуддя.

⁹³ Кисельова Т. Розуміючи діалог: Аналітичний звіт за результатами опитування учасників діалогів в Україні. Центр досліджень медіації та діалогу, НаУКМА. Київ, 2018.
URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Розуміючи-діалог-Звіт-2018-укр.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

⁹⁴ Promoting Culture of Dialogue. 23.10.2018. OSCE Factsheet. URL: <https://www.osce.org/project-coordinator-in-ukraine/400829> (дата звернення: 20.08.2020).

⁹⁵ Наприклад, серед запланованих заходів Кабінет Міністрів України зазначив «сприяння проведенню «народної дипломатії» з метою підтримки постійного діалогу безпосередньо між різними групами громадян, що проживають по різні боки лінії зіткнення» (Про затвердження плану заходів, спрямованих на реалізацію деяких засад державної внутрішньої політики щодо окремих районів Донецької та Луганської областей, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження: Розпорядження КМУ від 11.01.2017 № 8-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8-2017-%D1%80#Text>); «залучення дівчат та жінок до налагодження діалогу під час виникнення конфліктів на рівні територіальних громад, особливо тих, які приймають внутрішньо переміщених осіб із застосуванням медіації, фасилітації» (Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року»: Розпорядження КМУ від 24.02.2016 № 113-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80#Text>)

4

Місце діалогу в моделі перехідного правосуддя

4.1. Функції діалогу в перехідному правосудді — зарубіжний досвід

На основі аналізу міжнародних документів і практики застосування діалогу в процесі перехідного правосуддя в різних країнах автори цього дослідження виділили три функції діалогу в перехідному правосудді: 1) діалог як інструмент консультацій; 2) діалог як інструмент інклюзивного ухвалення рішень; 3) діалог як інструмент примирення і формування суспільних наративів.

4.1.1. Функція 1: фасилітований діалог як інструмент консультацій щодо перехідного правосуддя

Незалежно від змісту і конфігурації механізмів перехідного правосуддя в будь-якому контексті, діалог застосовується як один із інструментів публічних консультацій щодо дизайну і розробки цих механізмів як на рівні міжнародних політичних перемовин щодо встановлення миру, так і на національному рівні. На сьогодні можна констатувати наявність нормативної вимоги в міжнародних документах щодо необхідності проведення публічних консультацій у питаннях перехідного правосуддя. Згідно з Концепцією ЄС:

Правосуддя перехідного періоду може досягти своїх цілей лише якщо процес його розробки та впровадження є інклюзивним і є «власністю людей» на національному і локальному рівнях з дотриманням міжнародних норм і стандартів. Важливо, щоб процес перехідного правосуддя був ініційований і підтриманий державними органами спільно з місцевим громадянським суспільством. Активна, вільна і змістовна участь надає всім учасникам процесу можливість сформулювати свої потреби та очікування (Принцип 1)⁹⁶.

⁹⁶ The EU's Policy Framework on support to transitional justice. 2015. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Наявність інклюзивних публічних консультацій не гарантує успіху перехідного правосуддя, але їхня відсутність спричинить провал будь-якої політики в сфері перехідного правосуддя.

Дослідники також вважають, що перехідне правосуддя має ґрунтуватися на «володінні» процесом місцевими спільнотами (*local ownership*), а не міжнародними організаціями, і виходити з принципу «знизу вгору» (*bottom-up*), а не навпаки. Лунді і МакГоверн довели, що «залучення населення на стадіях імплементації перехідного правосуддя недостатньо; задля дійсно партисипативного процесу населення має брати участь на кожній його стадії: концептуалізація, дизайн, ухвалення рішень, управління процесом»⁹⁷.

Важливим є той факт, що міжнародні документи рекомендують проводити не просто консультації з громадськістю щодо питань перехідного правосуддя, які на жаль часто відбуваються формально, а розкривають сутність і принципи таких консультацій.

По-перше, консультації мають бути інклюзивними. Наприклад, у Звіті спеціального доповідача ООН зазначено, що «мета консультацій — гарантувати участь великих груп населення (жертв конфлікту і громад) для розуміння їх ставлення щодо спірних конфліктних питань, зокрема питань відповідальності за злочини, адекватної компенсації й ефективної превенції»⁹⁸. З огляду на вимогу інклюзивності консультацій, діалог є дуже логічним їх інструментом, адже як у зарубіжній практиці, так і в Стандартах діалогу української спільноти фасилітаторів одним із основних принципів є саме забезпечення інклюзивності⁹⁹.

По-друге, новітні документи щодо перехідного правосуддя заохочують використання двосторонньої комунікації в процесі національних консультацій. Наприклад, відповідний Звіт ООН констатує, що національні консультації «не розглядаються як просто односторонній інформаційний канал для інформування населення про виконувану роботу. Вони також не можуть бути простими вправами зі зв'язків з громадськістю»¹⁰⁰. Діалог є саме такою формою двосторонньої комунікації — від влади до людей і від людей до влади. Тому, наприклад, Звіт «Залучення дітей та молоді до перехідного правосуддя» відрізняє діалог як форму двосторонньої комунікації від поширення інформації, консультацій, прямого залучення людей у процеси перехідного правосуддя¹⁰¹. Цим підкреслено двосторонній характер комунікації влади з громадянами і важливість донесення до влади думок, очікувань і побоювань населення щодо перехідного правосуддя.

⁹⁷ Lundy P., McGovern M. Whose justice? Rethinking transitional justice from the bottom up. *Journal of law and society*. 2008. 35, No. 2, p. 266. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2008.00438.x>

⁹⁸ Report of the UN Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Pablo de Greiff on National Consultations concerning the design and implementation of transitional justice measures. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Truth/GA_TJ_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

⁹⁹ Стандарти діалогу: визначення та принципи. Інститут миру і порозуміння; Національна асоціація медіаторів України. Київ, 2018. URL: <http://namu.com.ua/ua/resources/news/fkhareaukhy-ekaosgts-vyirayerrya-k-tuyrshchyty-srsvoyera-uyeeanshchkyu/> (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰⁰ United Nations High Commissioner for Human Rights, Rule of law tools for post-conflict states: national consultations on transitional justice. New York-Geneva, 2009, 34 p. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/Tool_National_Consultations_final_web.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰¹ Ramírez-Barat C. Making an Impact: Guidelines on Designing and Implementing Outreach Programs for Transitional Justice. New York: ICTJ, 2011, p. 8. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Making-Impact-2011-English.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

По-третє, останні документи прямо вказують, що саме діалог може забезпечити інклюзивну і вільну участь громадськості в процесах перехідного правосуддя і засвідчують підтримку діалогових процесів: «ЄС підтримує діалог і конструктивне залучення жертв, громадянського суспільства, а також інших відповідних суб'єктів до розробки та впровадження механізмів перехідного правосуддя»¹⁰². Звіт Спеціального представника ООН, вказує *town halls* (один з відомих, хоча й специфічних діалогових форматів) у списку інструментів національних консультацій наряду з фокус-груповими дискусіями, індивідуальним інтерв'юванням, кількісним опитуванням населення, груповими та індивідуальними письмовими зверненнями, референдумами тощо¹⁰³. Дослідження *ICTJ* довело, що для залучення молоді і дітей у процес консультацій щодо перехідного правосуддя саме діалог є «фундаментальним для того, щоб забезпечити їхнє право на участь в активний спосіб»¹⁰⁴.

Таким чином, аналіз міжнародних правових документів і сучасних досліджень продемонстрував, що проведення масштабних національних і регіональних консультацій щодо дизайну, розробки і імплементації моделі перехідного правосуддя є обов'язковою складовою успішного процесу. При цьому

діалог є потужним інструментом консультацій,
який забезпечує в одному процесі ефективну
двосторонню комунікацію — одночасно
комунікацію від влади до людей і від людей
до влади, і має бути застосований поряд із іншими
інструментами публічних консультацій.

4.1.2. Функція 2: фасилітований діалог як механізм інклюзивного ухвалення рішень

Для впровадження моделі перехідного правосуддя в будь-якій країні необхідно ухвалювати рішення передовсім на національному рівні. Однак там, де процеси перехідного правосуддя є децентралізованими, деякі рішення можуть бути ухвалені на локальному рівні або навіть на рівні громад. Професор Кірхгофф у роботі щодо зв'язку медіації та перехідного правосуддя пропонує використовувати медіацію або діалог у визначенні репарацій жертвам конфлікту і порушень прав людини на рівні кожної громади¹⁰⁵. У питаннях реформи децентралізації, поліції, освіти, системи безпеки на регіональному рівні велике значення мають діалоги в громадах (*community dialogues*), які застосовуються як механізми ухвалення рішень із залученням мешканців громади, активістів

¹⁰² The EU's Policy Framework on support to transitional justice. 2015, 17 p. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eu_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰³ Report of the UN Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Pablo de Greiff on National Consultations concerning the design and implementation of transitional justice measures. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Truth/GA_TJ_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰⁴ Ramírez-Barat C. Engaging children and youth in transitional justice processes: Guidance for outreach programs. New York: ICTJ, 2012, p. 12. URL: <https://www.ictj.org/publication/engaging-children-and-youth-transitional-justice-processes-guidance-outreach-programs> (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰⁵ Kirchoff L. Linking mediation and transitional justice. In *Building a Future of Peace and Justice: International Conference*, 2007. URL: https://www.ikm.europa-uni.de/de/publikationen/Linking_Mediation_Transitional_Justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

громадянського суспільства, представників місцевої влади. Діалог в громадах дає змогу зменшити напругу в громаді, створити постійні канали комунікації влади і мешканців, злучити до ухвалення, і, найголовніше, до виконання рішень мешканців громади, згуртувати громаду як відповідальну спільноту. Численні теоретичні підходи і приклади діалогу у громадах були розглянуті в роботах багатьох науковців і практиків¹⁰⁶.

На національному рівні для ухвалення рішень щодо дизайну й імплементації системи перехідного правосуддя в деяких країнах використано структуровані діалогові процеси, які отримали назву «Національний діалог». Наприклад, у дослідженні *IPTI* проаналізовано 17 процесів національного діалогу в 12 країнах¹⁰⁷. Перехідне правосуддя було не єдиним питанням, розглянутим на платформах Національного діалогу. Звичайно мандат Національного діалогу набагато ширше і охоплює питання, які стали причиною збройних конфліктів і порушень прав людини — питання адміністративно-територіального устрою держави і розподілу кордонів, політичних реформ, виборів, створення або зміни конституції тощо. Питання перехідного правосуддя були предметом розгляду, наприклад, у Національному Діалозі в Ємені (одна з дев'яти робочих груп була присвячена перехідному правосуддю)¹⁰⁸, і в Іраку (одна з чотирьох робочих груп і один з чотирьох тематичних напрямів розробляли модель перехідного правосуддя в країні після кризи)¹⁰⁹.

Наскільки національний діалог є механізмом ухвалення рішень (наскільки обов'язковими будуть його рішення) залежить від його дизайну і мандату. Національний діалог може бути і консультативним органом, рішення якого мають рекомендаційний характер, однак там, де ці рішення обов'язкові, можна говорити про функцію ухвалення рішень через діалог. Нижче розглянуто модель національного діалогу, який є механізмом ухвалення рішень на національному рівні.

Структура національного діалогу, рішення якого обов'язкові, потрібна, коли в країні немає можливості інакше легітимно призначити вибори або ухвалити інші доленосні для суспільства рішення із залученням населення до цього процесу (наприклад, держава після збройного конфлікту слабка, державні органи не функціонують або опираються демократичним процедурам). У таких ситуаціях Національні діалоги стають офіційними структурованими політичними процесами — форумами або платформами на найвищому політичному рівні в країні¹¹⁰. Іншими словами, національні діалоги можна визначити як «інклюзивні багатосторонні переговори»¹¹¹, які можуть вирішити політичні кризи, сприяти несилловому політичному переходу влади¹¹² або розробити новий соціаль-

¹⁰⁶ Search for Common Ground Community: Dialogue Design Manual. 2017, 102 p. URL: <https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2017/07/CGI-Anglais-interactive.pdf> (дата звернення: 20.08.2020); Lohmann R.A., and Van Til J. (Eds). *Resolving Community Conflicts and Problems: Public Deliberation and Sustained Dialogue*. New York: Columbia University Press, 2011. <https://doi.org/10.7312/loh15168>; *Participatory Dialogues: Towards a Stable, Safe and Just Society for All*, United Nations. UN DESA, 2007. URL: [https://www.un.org/esa/socdev/publications/prtcprtry_dlg\(full_version\).pdf](https://www.un.org/esa/socdev/publications/prtcprtry_dlg(full_version).pdf) (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰⁷ Афганістан, Бенін, Демократична Республіка Конго, Єгипет, Малі, Мексика, Непал, Папуа Нова Гвінея, Сомалі, Сомаліленд, Південна Африка, Того, Ємен. Див.: Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. *What Makes or Breaks National Dialogues?* Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017. URL: <https://www.inclusivepeace.org/content/report-what-makes-or-breaks-national-dialogues> (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁰⁸ Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. *What Makes or Breaks National Dialogues?* Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017, p. 34.

¹⁰⁹ *National Dialogue Handbook*. Berlin: Berghof Foundation, 2017, p. 248—251. URL: <https://www.berghof-foundation.org/en/publications/national-dialogue-handbook/> (дата звернення: 20.08.2020).

¹¹⁰ Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. *What Makes or Breaks National Dialogues?* Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017, p. 13.

¹¹¹ Planta K., Prinz V., Vimalarajah L. *Inclusivity in National Dialogues — Guaranteeing Social Integration or Preserving Old Power Hierarchies? Inclusive Political Settlements Background Paper 1*, November. Berlin: Berghof Foundation, 2015, p. 5. URL: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/IPS/IPS_Background-Paper_1_National-Dialogue.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

¹¹² Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. *What Makes or Breaks National Dialogues?* Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017, p. 13.

ний договір у суспільстві¹¹³. Окрім держави в особі уряду чи інших державних органів, національний діалог залучає представництво широких верств суспільства: політичні партії, громадянське суспільство, жінок, молодь, бізнес, представників релігійних організацій, місцевих спільнот¹¹⁴.

Національний діалог або Конференція Національного Діалогу (*National Conference, National Convention*) має чіткий затверджений регламент, який регулює склад, представництво, структурні підрозділи (робочі групи, комітети), механізм ухвалення рішення (зазвичай більшістю голосів на пленарному засіданні). Національні діалоги можуть тривати кілька днів або кілька років, кількість учасників діалогового формату може значно варіювати — від ста до декількох тисяч. Національні діалоги, як правило, супроводжуються національними комунікаційними кампаніями для того, щоб включати питання і потреби населення в процес переговорів, а також повідомляти населення про результати діалогу (проведення додаткових консультацій, опитувань, інформування через засоби масової інформації та соціальні мережі тощо)¹¹⁵.

Окрім встановлення довіри і порозуміння між учасниками (що має бути в кожному діалозі), робота національного діалогу націлена на розробку і ухвалення конкретних рішень, наприклад, тексту Конституції, важливих законодавчих актів, створення державних органів, проведення виборів тощо. Так, із сімнадцяти процесів національного діалогу, вивчених *IPTI*, в чотирнадцяти процесах були затверджені угоди або інші офіційні документи¹¹⁶. Таке масштабне залучення суспільства в процеси ухвалення рішень через формат національного діалогу допомагає сформуванню так звану «власність людей» щодо його результатів і підвищити ймовірність імплементації цих результатів¹¹⁷. За словами Планта: «в ідеалі національний діалог повинен слугувати загальною платформою для побудови довіри, навчання, роздумів та розробки нового соціального договору в суспільстві»¹¹⁸.

Попри досить формалізований вигляд, національний діалог має базуватися на тих самих принципах, що і інші типи діалогів. Згідно з дослідженням Інституту Миру США (*USIP*), національні діалоги мають інкорпорувати такі принципи: інклюзивність, прозорість (транспарентність), участь громадськості, довгостроковий порядок денний, наявність організатора / ініціатора, якому суспільство довіряє, чіткі правила процедури, план імплементації¹¹⁹. Однак саме цих принципів найважче дотриматися на рівні централізованої загальнонаціональної структури, адже, за дослідженням *IPTI*, основним фактором успіху національного діалогу є політична воля керівної верхівки та політичних еліт до залучення громадян і відкритість та інклюзивність процесу. Цих складових зазвичай і бракує в постконфліктних ситуаціях¹²⁰. Водночас у тих країнах, де була політична воля до проведення національного діалогу і імплементації його рішень, формат національного діалогу був надзвичайно успішним (за дослідженням *IPTI*, 50 % угод, укладених у результаті національного діалогу, було виконано)¹²¹.

¹¹³ Planta K., Prinz V., Vimalarajah L. Inclusivity in National Dialogues — Guaranteeing Social Integration or Preserving Old Power Hierarchies? *Inclusive Political Settlements Background Paper 1*, November. Berlin: Berghof Foundation, 2015, p. 5.

¹¹⁴ Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. What Makes or Breaks National Dialogues? Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017, p. 13.

¹¹⁵ Ibid, p. 9.

¹¹⁶ Ibid, p. 20.

¹¹⁷ Ibid, p. 9.

¹¹⁸ Planta K., Prinz V., Vimalarajah L. Inclusivity in National Dialogues — Guaranteeing Social Integration or Preserving Old Power Hierarchies? *Inclusive Political Settlements Background Paper 1*, November. Berlin: Berghof Foundation, 2015, p. 5.

¹¹⁹ Stigant S., Murray E. National Dialogues: A Tool for Conflict Transformation? *USIP ND*. October 23, 2015. URL: <https://www.usip.org/publications/2015/10/national-dialogues-tool-conflict-transformation> (дата звернення: 20.08.2020).

¹²⁰ Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. What Makes or Breaks National Dialogues? Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017, p. 53—56.

¹²¹ Ibid.

Структура Національного діалогу

СТАДІЯ ПІДГОТОВКИ

Офіційні та неформальні ініціативи можуть долучатися до первинної підготовки задля з'ясування політичних позицій
Контактна комісія (Ємен)

ПІДГОТОВЧА КОМІСІЯ

Головний орган, який виконує підготовку процесу, визначає й ухвалює рішення щодо:

- Мети та порядку денного
- Структури процесу
- Критеріїв щодо складу органів і відбору учасників
- Вибору голови
- Процедури ухвалення рішень
- Допоміжних структур
- Логістики, фінансування, безпеки

*Підготовча комісія (Центрально-Африканська Республіка, Бенін)
Редакційна комісія (Афганістан)
Вища підготовча комісія (Ірак)
Консультативна зустріч (Судан)
Підготовча зустріч (Польща)*

СТАДІЯ ПРОЦЕСУ

КОМІТЕТ КОНСЕНСУС

Орган для вирішення найважливіших і спірних питань. Функціонує як механізм для подолання безвихідних ситуацій. Іноді цю функцію виконують інші органи та/або неформальні структури

*Ревізійна комісія (Бахрейн)
Комітет консенсусу (Ємен)
Комітет примирення (Афганістан)*

ПРЕЗИДІЯ

Орган для управління, ведення та координації процесу.*

*Президія (Бенін, Малі)
Бюро лідерів (Афганістан)
Головування (Ємен, Болівія, Колумбія)
Верховна координаційна комісія (Судан)*

* В менш формалізованих процесах голова / фасилітатор може виконувати цю функцію, як Квартет у Тунісі

ПЛЕНУМ

Центральний дискусійний форум, до якого входять всі прямі учасники процесу. Функціонує як головний орган, що ухвалює рішення

*Генеральна асамблея (Афганістан),
Генеральний комітет (Бахрейн),
Пленум (Ірак),
Пленарна асамблея (Малі)
Пленарний круглий стіл (Польща)*

РОБОЧІ ГРУПИ

Робота над конкретними тематичними питаннями

*Робочі групи (Афганістан, Ємен)
Робочі команди (Бахрейн)
Робочі комісії (Бенін, Болівія, Гватемала)
Тематичні групи (Центрально-Африканська Республіка)
Комітети (Судан)
Технічні комітети (Південна Африка)*

СТАДІЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Процес може призвести до широкого спектра нематеріальних наслідків, таких як зміни у ставленні і взаєминах людей, підвищення суспільної свідомості / знання стосовно ключових питань

РЕЗУЛЬТАТИ

- Політичні зміни
- Конституційні зміни
- Правове регулювання в сфері прав людини
- Безпекові гарантії переходу влади
- Соціальні та економічні реформи
- «Робота з минулим» і механізми перехідного правосуддя

Інфраструктура для імплементатії рішень

Гарантії та моніторингові механізми

Подальші форуми для діалогів

4.1.3. Функція 3: фасилітований діалог як інструмент примирення і формування суспільних наративів

Останні наукові дослідження і аналіз сумного досвіду невдач перехідного правосуддя, зокрема на Балканах, стверджують, що без зміни суспільних наративів перехідне правосуддя не може досягти своєї мети. Дослідники Інституту Інтегрованих Переходів (*Institute For Integrated Transitions, IFIT*) потужно заявили про це в своєму останньому звіті:

Ідея, що просто завалити громадськість технічною інформацією щодо повноважень, процедур та діяльності механізмів перехідного правосуддя, є достатнім для того, щоб створити резервуар всенародної підтримки, є чистою фантазією. Перехідне правосуддя залишається нерезультативним не через брак технічної інформації, а через неможливість зосередити увагу на вищій цілі — делегітимізації дегуманізаційних наративів, які стають на заваді кращому майбутньому, і зміні їх на інші переконливі й інклюзивні наративи¹²².

Тому функція діалогів щодо примирення і формування суспільних наративів є напевно найважливішою для перехідного правосуддя, але водночас і найбільш чутливою.

Як зазначено в частині 3.2 цієї праці, примирення є одночасно метою та процесом перехідного правосуддя.

Примирення не є смиренням, готовністю все забути, так званим «компромісом» або «здачею інтересів держави». Примирення — це спосіб співіснувати разом без збройного конфлікту та насильства і узгодження різних бачень щодо війни та майбутнього після війни в суспільстві.

В ідеалі примирення запобігає раз і назавжди використанню минулого як насіння для відновлення конфлікту¹²³. Примирення — це також і той процес, який громадянам дасть змогу відчути і власну відповідальність за співіснування у майбутньому, і залученість до процесів перехідного правосуддя, оскільки «це ілюзія вірити, що примирення, нав'язане згори, автоматично породжує індивідуальні кроки до примирення. Влада не може нав'язати довіру та емпатію наказом. І також не може прощати іменем жертв»¹²⁴. Діалог у цьому сенсі працює на примирення на рівні людей і громад, індивідів там, де судові процеси перехідного правосуддя вже запущені.

Класик теоретичних підходів до миробудування Дж.П. Ледерак стверджує:

¹²² Changing the Narrative. The Role of Communications in Transitional Justice. *IFIT*. URL: <https://www.ifit-transitions.org/publications/major-publications-briefings/changing-the-narrative-the-role-of-communications-in-transitional-justice/changing-the-narrative-en.pdf/view> (дата звернення: 20.08.2020).

¹²³ Huysse L., Bloomfield D., Barnes T. (Eds.). *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Stockholm, 2003, p. 19 URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/reconciliation-after-violent-conflict-handbook.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).

¹²⁴ *Ibid*, p. 26.

Примирення має так звертатися до минулого, щоб не замикати людей у порочному колі взаємного виключення іншого. Люди потребують можливості та часу, щоб висловити одне одному свій біль від втрат, горе та гнів, що його супроводжують, а також свої спогади про пережиту несправедливість. Визнання цього болю обома сторонами є вирішальним для динаміки примирення. Одна справа — знати, а інша — визнавати... Визнання через вислуховування історій одне одного робить значущими досвід і почуття різних сторін та стає першим кроком до відродження особистостей та стосунків між людьми¹²⁵.

Все це відбувається у діалозі. Наприклад, право знати правду, яке, крім юридичного сенсу оприлюднення фактів злочинів, має одночасно терапевтичну функцію для жертв і сприяє примиренню у суспільстві. «Говоріння правди (встановлення істини) — передумова примирення, оскільки створює об'єктивні можливості для людей побачити минуле в термінах спільного страждання та колективної відповідальності»¹²⁶. Але наскільки факти будуть сприйняті суспільством і наскільки жертви почуватимуться такими, що отримали сатисфакцію, зрештою, наскільки фактична сторона буде відображена в суспільних нарративах (в мистецтві, шкільному курсі історії, комеморативних практиках тощо) також залежить від того, яка частина суспільства буде залучена до діалогу про цю правду і ці факти. І це також впливатиме на процес примирення.

Примирення неможливе без роботи з почуттями, яку забезпечує діалог. Але примирення не є примусом до будь-яких почуттів та емоцій, як і не є заборонаю на них. Діалог — це можливість почути та зрозуміти, що відчували ті або інші люди під впливом конфлікту, насамперед жертви. І це шанс для всіх, хто опинився під впливом війни як прямо, так і опосередковано, отримати емпатію. При цьому «емпатія не виключає продовження почуття гніву, і не вимагає від жертви готовності пробачити і забути. Індивіди, жертви та злочинці, перебувають усередині всіх процесів примирення. Обидві категорії охоплюють багато людей і груп крім тих, хто безпосередньо був включений в акти політичного, етнічного або релігійного насильства»¹²⁷. Діалог — це можливість за уявленнями про групу «вони» побачити живих людей, з їхнім болем, мотивами, сумнівами, внутрішніми конфліктами. Діалог дає змогу протидіяти дегуманізації та деперсоналізації психологічних процесів, властивих війні, й олюднити та персоналізувати бачення «укрів», «вати», «всіх тих, хто...». Зокрема, дізнатись про їхнє бачення справедливості, бажаного майбутнього, можливостей співіснування або червоних ліній.

Звертаючись до конкретних прикладів із міжнародного досвіду, можна побачити, що діалог у процесах перехідного правосуддя застосовується насамперед щодо груп жертв і винних у порушеннях. Прикладом може слугувати такий діалог в Північній Ірландії¹²⁸ в Центрі Гленкрі після підписання мирної угоди 1998 р. (*Good Friday Agreement*) між екскомбатантами ІРА та тими, хто постраждав від їхніх дій. Одним із важливих чинників успішності цього діалогу було те, що обидві сторони мали велику кількість питань без відповідей і нерозв'язаних невизначеностей, в деяких випадках багато років очікуючи на можливість їх з'ясувати¹²⁹. Діалог був визначений учасниками як успішний і надалі діяльність Центру в Гленкрі відбувалася із залученням бійців і комбатантів з різних сторін, як ірландської, так і британської або пробританської, а також поліції.

¹²⁵ Ледерак Дж.П. Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах / Пер. з англ. Д. Каратєєва та Л. Лозової. Київ: Дух і Літера, 2019, с. 51.

¹²⁶ Huyse L., Bloomfield D., Barnes T. (Eds.). *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Stockholm, 2003, p. 21.

¹²⁷ Ibid, p. 22.

¹²⁸ Ibid, p. 89—96.

¹²⁹ Ibid, p. 93.

Іншим прикладом є діалог червоних кхмерів та їхніх жертв у Камбоджі¹³⁰, запроваджений НГО *Kdei Karuna*. Одним із завдань цього діалогу було розуміння того, чому звичайні люди добровільно брали участь у звірствах. Директор цієї організації Мінеа Тім згадує, наскільки важким був процес побудови довіри, зокрема з місцевою владою, та забрав багато часу на роз'яснення необхідності участі жертвам та винним, оскільки процес примирення є добровільним. Утім, варто враховувати, що такі діалоги стануть можливими не одразу, і точно не під час гарячої фази збройного конфлікту. Має минути час після завершення бойових дій задля того, щоби і учасники, і суспільство побачили можливість і корисність діалогів жертв і комбатантів. На можливість започаткування таких діалогів також впливатиме процес притягнення винних до відповідальності, і, щонайменше, розрізнення серед екскомбатантів тих, вчинення тяжких злочинів якими буде доведено у судовому порядку, і тих, з кого такі обвинувачення буде знято.

Важливо, що діалог щодо примирення має ширшу аудиторію. У випадку з Камбоджею дослідники звертають увагу на те, що «можливість знати про процеси перехідного правосуддя необхідна не тільки жертвам, а й ширшим верствам населення, зокрема молодого покоління. Ця просвітницька робота має виходити за межі інформування та просування розуміння і усвідомлення так само, як і визнання досвіду жертв у суспільстві. Ця обізнаність має підсилювати діалог та критичну рефлексію того, що ці процеси значать для суспільства сьогодні»¹³¹. Але йдеться не тільки про «інформування», а і про розуміння та визнання, що є маловірогідним без діалогових ініціатив із залученням різних верств населення. Врахуємо, що досвід жертв мало відомий не тільки винним у злочинах, але й тим громадянам, на яких війна не впливала безпосередньо. В рекомендаціях щодо примирення у перехідному правосудді у Камбоджі важливий акцент було зроблено на тому, що жертви — не тільки об'єкт, а й суб'єкт суспільних процесів: «неурядові організації мають розширювати свої проєкти для підтримки жертв Червоних Кхмерів і подовжувати їх включення у сталий спосіб. Жертви мають розглядатися не тільки як бенефіціари, а й як партнери, щоб уникнути відтворення мейнстрімових підходів до перехідного правосуддя. Консультування, міжпоколінневий діалог і релігійні церемонії виявляються найзначущими проєктами для жертв»¹³².

У Кот-д'Івуарі соціальна згуртованість визначена як важливий напрям роботи з примирення та миробудування. Тому природньо, що діалог сприймався і на політичному рівні як важлива складова цього процесу настільки, що було утворено Комісію діалогу, правди та примирення (*Dialogue, Truth and Reconciliation Commission, CDVR*). Утім, зацікавленість уряду в цій роботі сприймалася як відсутність нейтральності Комісії, і через це результати її роботи не призвели до очікуваної згуртованості унаслідок діалогу¹³³.

Важливу роль у всіх цих процесах відіграють медіа. Від того, наскільки чутливо й правдиво медіа доноситимуть інформацію про різні аспекти перехідного правосуддя, які будуть транслювати нарративи, залежить сприйняття перехідного правосуддя у суспільстві, а також ставлення до тих категорій громадян, які будуть залучені на всіх його етапах — жертв із обох боків, ветеранів, тих, хто

¹³⁰ Mam S. Beyond the Khmer Rouge Tribunal: Addressing a Lack of Reconciliation at the Community Level. Working paper. 7 /2019, swisspeace. URL: <https://www.swisspeace.ch/publications/working-papers/beyond-the-khmer-rouge-tribunal-addressing-a-lack-of-reconciliation-at-the-community-level> (дата звернення: 20.08.2020).

¹³¹ Williams T., Bernath J., Tann B., Kum S. Justice and reconciliation for the victims of the Khmer Rouge? Victim participation in Cambodia's transitional justice process. Marburg: Centre for Conflict Studies; Phnom Penh: Centre for the Study of Humanitarian Law; Bern, swisspeace, 2018, p. 122. URL: <https://www.swisspeace.ch/assets/publications/downloads/Reports/af32f3c3a1/Justice-and-Reconciliation-for-the-Victims-of-the-Khmer-Rouge-Report-2018-.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

¹³² Ibid. p.126

¹³³ Fokou G., N'Da Y.S.A. Social Cohesion in Post-Conflict Côte d'Ivoire: the Fragile Corner Stone of the Peacebuilding Process. In *Working Paper. Knowledge for Peace: Transitional Justice, Knowledge Production and an Agenda for Research*, Briony J. (ed.), swisspeace, 2018, No. 1. URL: https://www.swisspeace.ch/assets/publications/downloads/Working-Papers/446d43c68a/Knowledge-for-Peace-Transitional-Justice-Knowledge-Production-and-an-Agenda-for-Research-swisspeace-briony_jones.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

документує злочини, працівників судів, інституцій меморіалізації тощо. Зрештою, медіа відіграють значну роль у тому, чи буде суспільство прямувати до примирення або навпаки породжуватиме почуття несправедливості та бажання реваншу. Тому представники медіа мають ставати частиною будь-якого діалогу у процесах перехідного правосуддя. Прикладом залучення медіа до інформування про перехідне правосуддя може бути Балканський проєкт *Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)*¹³⁴, з програмою навчання представників локальних медіа Албанії, Боснії та Герцеговини, Хорватії, Косово, Північної Македонії, Чорногорії та Сербії тому, як писати про перехідне правосуддя. Подібні проєкти є також прикладом діалогової роботи з журналістами.

Таким чином, діалог є важливим, хоч і не єдиним, інструментом примирення і формування суспільних наративів у суспільстві.

4.2. Потенціал діалогу, його особливості і функції в процесі перехідного правосуддя в Україні

4.2.1. Особливості діалогу в перехідному правосудді в Україні

На сьогодні теоретичні основи застосування діалогу в процесі перехідного правосуддя в зарубіжній науці не розроблено. Україна може стати тим майданчиком, де ці принципи будуть апробовані і викристалізовані. На основі попереднього аналізу автори цього дослідження вважають, що діалоги в перехідному правосудді мають відповідати загальним принципам діалогу, розробленим у контексті миробудівництва і трансформації конфліктів, з деякими особливостями, властивими процесам перехідного правосуддя і специфічному контексту сучасної України.

Першою з основних особливостей діалогу в процесі перехідного правосуддя є примат норм міжнародного права. Цей принцип можна розглядати в двох аспектах. Насамперед він стосується взаємопов'язаності діалогових і судових процесів щодо встановлення істини і кримінального переслідування винних у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини, що можна сформулювати як «без справедливості не може бути діалогу». Встановлення правди і покарання винних у тяжких злочинах має передувати широкомасштабним діалоговим процесам щодо примирення, або принаймні ці процеси мають відбуватись паралельно. Інший аспект ролі міжнародного права в діалогових процесах на теми перехідного правосуддя може стосуватися виявлення під час діалогів випадків можливого порушення норм міжнародного права в частині вчинення воєнних злочинів і грубих порушень прав людини. Цей аспект має бути додатково досліджений і продуманий. Нині ми можемо тільки констатувати, що це може статися і фасилітаторам діалогів необхідно чітко розуміти алгоритм дій у таких ситуаціях. Як дороговказ у цьому питанні вважаємо за можливе використовувати Керівництво ООН з ефективної медіації, розроблене саме для медіації в збройних конфліктах за участі ООН, міжнародних організацій, місцевих громадських організацій. Керівництво підкреслює, що медіатори в збройних конфліктах працюють не у вакуумі, а в нормативних і правових рамках міжнародного права, а саме міжнародних і регіональних договорів, норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права¹³⁵. Норми між-

¹³⁴ Balkan Transitional Justice Initiative. URL: <https://birn.eu.com/programmes/balkan-transitional-justice-initiative-2/> (дата звернення: 20.08.2020).

¹³⁵ UN Guidance for Effective Mediation. 2012, p. 16. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28english%29_0.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

народного права впливають як на зміст домовленостей і мирних угод між сторонами (наприклад, недопущення домовленостей щодо безкарності за «злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини або грубі порушення прав людини, зокрема сексуальне і гендерно обумовлене насильство»), так і на сам процес переговорів / діалогу (наприклад, рекомендація фасилітатору або медіатору «зробити все можливе, щоб учасники діалогу розуміли вимоги і обмеження міжнародних договорів і інших норм міжнародного права», «постійно комунікувати з учасниками щодо таких вимог» тощо)¹³⁶.

Другою особливістю застосування діалогових процесів у перехідному правосудді автори цього дослідження вважають широку рамку діалогу на перших підготовчих етапах перехідного правосуддя. На практиці реалізація цього принципу може означати, що в ситуації недовіри громадян до влади і вже сформованої поляризації (що є типовими в постконфліктних суспільствах), інклюзивно домовлятися необхідно майже про всі базові поняття і цінності, наприклад, про те, що таке справедливість і примирення, хто є жертвами цього конфлікту, про що і як пам'ятати, тощо. Таким чином, діалог у перехідному правосудді необхідний на самому початку для створення концептуальної основи і ціннісного підґрунтя перехідного правосуддя, які були б вироблені самим суспільством і сприйняті ним, для того, щоб на цій основі впроваджувати інші механізми перехідного правосуддя.

Третьою особливістю проведення діалогів у рамках перехідного правосуддя в порівнянні з діалогами на інші теми є підвищене значення принципу своєчасності. Питання перехідного правосуддя, наприклад, покарання за воєнні злочини, визначення жертв, репарації потерпілим, мають з одного боку найвищу суспільну важливість, а з іншого, найглибше зачіпають ідентичні складові суспільства, є надзвичайно чутливими і комплексними. Тому запровадження діалогів з цих питань має бути «на часі». За аналогією з концепцією «зрілості конфлікту» (*conflict ripeness*) в теорії трансформації конфлікту¹³⁷, будь-які інтервенції з метою вплинути на конфлікт доцільні тільки тоді, коли суспільство або громада (якщо мова йде про конфлікт на місцевому рівні) спроможні позитивно зреагувати на інтервенцію, а саме мають потребу в такій інтервенції та ресурси для роботи з нею. В міжнародній і українській практиці діалогу перед тим, як ухвалити рішення про доцільність діалогу, фасилітатори або організатори діалогу здійснюють конфлікт-аналіз, який передбачає й аналіз рівня ескалації конфлікту і його контексту, готовності стейкхолдерів працювати з цим конфліктом або питанням. Теми, підняті для діалогу на національному рівні без урахування принципу своєчасності, можуть дати зворотній ефект і підсилити поляризацію суспільства. Необхідність дотримання принципу своєчасності в діалогах з питань перехідного правосуддя підсилює важливість ретельної підготовки діалогу на будь-якому рівні і проведення так званих діалогів про діалоги (*talks about talks*)¹³⁸ — інклюзивні консультації з усіма зацікавленими стейкхолдерами, зокрема представниками громадянського суспільства, жінок, молоді, вразливих груп населення, осіб, що зазнали негативного впливу конфлікту, щодо дизайну діалогів, питань, які будуть розглядатися в діалозі та оцінювання ризиків виникнення конфліктів щодо цих питань.

Четвертою особливістю діалогів у сфері перехідного правосуддя можна вважати необхідність налагодження каналів комунікації та впливу діалогів, організованих на рівні громадянського суспільства (так звані другий і третій треки) з приводу першого політичного треку — Мінського переговорного процесу. Залучення й інклюзія в політичні переговори громадянського суспільства є однією з передумов успішності мирного процесу і досягнення таких мирних угод, які повною мірою відображають потреби, очікування і побоювання суспільства. Тому результати діалогів щодо

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Walch C. Rethinking Ripeness Theory : Explaining Progress and Failure in Civil War Negotiations. *International Negotiation*. 2016. 21, p. 75—103. <https://doi.org/10.1163/15718069-12341325>

¹³⁸ UN Guidance for Effective Mediation. 2012.

перехідного правосуддя мають бути донесені до Мінського процесу з урахуванням мультитрекового підходу до мирних процесів¹³⁹.

Останньою важливою особливістю діалогу в перехідному правосудді в українському суспільстві є необхідність урахування контексту гібридної війни. З великою вірогідністю незалежно від варіантів політичного вирішення сучасного збройного конфлікту на Донбасі, РФ продовжуватиме використання методів дезінформації, пропаганди, маніпуляції суспільною свідомістю українців. Це підвищує ризики того, що будь-які діалогові заходи в контексті перехідного правосуддя можуть стати об'єктами такої маніпуляції. Ці ризики зростають пропорційно масштабу діалогових процесів — чим більше і публічніше діалог (діалогова платформа), тим вищий такий ризик. Це обумовлює більшу відповідальність ініціаторів і організаторів діалогу щодо забезпечення безпеки діалогових процесів — як самих зустрічей людей, так і ширших наслідків діалогів. Окрім того, контекст гібридної війни підсилює і робить життєво необхідним дотримання основних принципів дизайну, підготовки і проведення діалогу, проаналізованих вище. Адже

**відсутність діалогу, як і його неякісна реалізація,
особливо на національному рівні, можуть
скомпрометувати саму ідею порозуміння в Україні
і бути використаними проти України.**

4.2.2. Можливі функції та тематика діалогу в процесі перехідного правосуддя в Україні

Діалог матиме серйозний потенціал у процесі перехідного правосуддя в Україні за умови дотримання всіх вказаних вище принципів і професійного підходу до дизайну діалогових процесів. На думку авторів цього дослідження, в умовах незавершеного збройного конфлікту і специфічної політичної культури України проведення на національному рівні діалогів на болючі теми щодо примирення вірогідно поки що не буде успішним.

Однак це не означає, що діалоги на ці теми треба відкласти і чекати на кращі часи. Навпаки, міжнародний досвід, зокрема Північної Ірландії¹⁴⁰, свідчить про те, що низові децентралізовані процеси в режимі «знизу вгору» є безпечнішими, дають змогу залучити більше людей, є більш інклюзивними, ліпше відповідають потребам громадян, мають стійкіші і триваліші результати. В Україні існує активне, розвинуте і досить потужне громадянське суспільство, професійна і добре організована спільнота фасилітаторів діалогу, підтримка діалогових процесів з боку міжнародних донорів, і, найголовніше, — успішний досвід проведених діалогів. На сьогодні на регіональному рівні, здебільшого в східній і північній частинах України, вже з'явилися постійні діалогові платформи, які можна залучати до діалогів на теми перехідного правосуддя, примирення і формування суспільних наративів.

¹³⁹ Paffenholz T. Civil society and peace negotiations: beyond the inclusion—exclusion dichotomy. *Negotiation Journal*. 2014. 30, p. 69—91. <https://doi.org/10.1111/nejo.12046>

¹⁴⁰ Aiken N.T. Learning to live together: Transitional justice and intergroup reconciliation in Northern Ireland. *International Journal of Transitional Justice*. 2010. 4, p. 166—188. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijq002>

Тому, на думку авторів цього дослідження, саме децентралізовані локальні діалогові процеси, ініційовані громадянським суспільством, мають найбільший потенціал для діалогів щодо питань перехідного правосуддя.

Стосовно конкретних функцій діалогу в процесі перехідного правосуддя в Україні автори цього дослідження дійшли висновку, що всі три функції діалогу, визначені вище на основі аналізу міжнародного досвіду, можуть бути реалізовані на різних етапах перехідного правосуддя в Україні.

Діалог як механізм консультацій доречно застосовувати на початкових стадіях розробки дизайну моделі перехідного правосуддя, навіть за умови збройного протистояння, що триває, якщо в цих умовах можливо забезпечити безпеку процесу. Діалог у такому разі буде не єдиним, але одним із механізмів публічних консультацій поряд з вивченням громадської думки шляхом соціологічних опитувань, організацією інформаційних заходів, круглих столів, конференцій тощо. При цьому діалог є унікальним механізмом публічних консультацій, який забезпечує в одному процесі ефективну двосторонню комунікацію — як «від влади до людей», так і «від людей до влади». На сьогодні вже є приклади застосування діалогового формату як інструменту публічних консультацій на регіональному і національному рівнях. На регіональному рівні позитивний результат мав діалоговий процес, започаткований Офісом координатора ОБСЄ щодо мови в освіті за участі представників національних меншин, влади, громадянського суспільства в Ужгороді, Львові, Чернівцях, Одесі, який можна розглядати як частину публічних консультацій, результатом яких стала Дорожня карта імплементації статті 7 Закону України «Про освіту» і налагодження каналів комунікації представників національних меншин з Міністерством освіти і науки України¹⁴¹.

Прикладом використання комплексного діалогового формату для публічних консультацій на національному рівні став діалог щодо змін Конституції України в частині децентралізації, ініційований Офісом Президента України в лютому-квітні 2020 року. Наскільки ми знаємо, це була перша спроба здійснити національні консультації у діалоговому форматі з професійними фасилітаторами, із використанням технології світового кафе і залученням широкого кола стейкхолдерів. Проведено сім регіональних діалогових зустрічей і серію зустрічей на національному рівні. Діалог триває, але вже можна говорити про великий практичний потенціал діалогового формату для публічних консультацій в Україні¹⁴².

Діалог як механізм ухвалення рішень на національному рівні на кшталт національних діалогів, організованих на етапі переходу від збройного конфлікту до мирного життя в країнах Африки та Азії, потребує ретельнішого опрацювання. З одного боку, в Україні діють всі інститути держави, спроможні ухвалювати рішення з основних питань перехідного правосуддя, тому напевно ці рішення і повинні ухвалювати легітимні органи держави. З іншого боку, необхідність залучення громадськості до ухвалення цих рішень може стати підставою для створення національного діалогу. Однак у такому випадку важливим буде питання сили і обов'язковості рішень, обраних шляхом національного діалогу, для державних органів. Створення централізованої структури на національному рівні, як було продемонстровано на аналізі зарубіжного досвіду, несе високі ризики політичних маніпуляцій і залежить від політичної волі і спроможності еліт вести відкритий, інклюзивний процес, що буває нечасто. Окрім того, навіть якщо національний діалог буде насправді відкритим, інклюзивним і проведеним за всіма правилами дизайну діалогів, але його рішення

¹⁴¹ Діалог у громадах: рекомендації для органів місцевого самоврядування. Квітень, 2019. URL: <https://issuu.com/ipcg/docs/imip-dialogue-print> (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁴² Публічні консультації — Зміни до Конституції через консенсус. URL: <https://www.facebook.com/decentralizationUkraine/> (дата звернення: 20.08.2020); Олександр Митьков про публічні обговорення змін до Конституції у Дніпрі [Інтерв'ю з фасилітатором діалогів Олександром Митьковим]. Програма «Шах і мат». 13.03.2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=rHKQQyziUy8&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3yJAw6AEU-wsS6f-sXMbDf0f34aNUUnSiOKZcBUu3mTDcPBYIEsXNIAnmk> (дата звернення: 20.08.2020).

не будуть імплементовані державою в повній мірі, всі переваги діалогу будуть зведені нанівець і з'явиться серйозна загроза зашкодити процесу перехідного правосуддя. Натомість, на сьогодні в Україні відомо багато прикладів успішно проведених діалогів за участі професійних фасилітаторів на місцевому рівні, в яких дійсно ухвалено рішення шляхом інклюзивного діалогу і ці рішення імплементовані місцевою владою — наприклад, діалоговий процес між групами ветеранів АТО / ООС в невеличкому містечку на Дніпропетровщині¹⁴³; діалоги з питань добровільного приєднання громад до міст обласного значення¹⁴⁴; діалог щодо оцінки ризиків виникнення конфліктів у громадах, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту¹⁴⁵; діалоги в рамках геоінформаційної платформи конфліктів¹⁴⁶ тощо.

Діалог як механізм примирення і формування наративу — найбільш суттєва і перспективна функція діалогу в процесі перехідного правосуддя, однак і найбільш чутлива. Під примиренням маємо на увазі примирення громадян України підконтрольних уряду територій із тими, хто залишається на тимчасово окупованих територіях, а також узгодження різних бачень щодо війни та майбутнього після війни в усьому українському суспільстві. Таке узгодження бачень потребує можливостей їх проговорення та пошуку спільних змістів, продукування сенсів і наративів, де таке майбутнє стає можливим. Діалог є тим інструментом, який здатний залучити експертів, інтелектуалів, митців, звичайних громадян до такого пошуку, з урахуванням всього болючого досвіду війни.

Вище показано, що питання справедливості притягнення винних до відповідальності, амністії, репарацій жертвам, наративів пам'яті, опрацювання колективної травми є найбільш складними, вимагають найвищого рівня професіоналізму фасилітаторів діалогу, мають бути ретельно підготовлені і проведені своєчасно, без будь-якого політичного впливу на ці процеси. Діалог як інструмент примирення сприятиме зменшенню поляризації та конфліктного потенціалу щодо ціннісних аспектів перехідного правосуддя. Дуже важливою є наявність позитивного досвіду таких діалогів, на який можна спиратися. Наприклад, у рамках програми «Україна активна: загоєння минулого»¹⁴⁷ упродовж 2011—2013 відбулось дев'ять діалогів тривалістю чотири дні кожен на Львівщині, в Криму, на Харківщині, під Черніговом, на острові Хортиця, а також у Закарпатті, де учасники різного віку з різних областей України із залученням різних експертів могли обговорити власне розуміння та сприйняття історії на рівні родини, громади, країни та у ширшому контексті. Ці зустрічі багатьом давали можливість дізнатися про особливості історії того чи іншого регіону саме через людей, чий сім'ї переживали різні періоди, і через це досягнути складності історії України і потреби шукати спільний наратив там, де історично вони були різними, а подеколи і протилежними. Такий досвід напрацьовань суспільних домовленостей про ціннісні засади суспільства та бачення майбутнього є важливим компонентом безпечної реінтеграції та згуртованості українського суспільства і суттєвим внеском у запобігання ескалації збройних конфліктів.

Нижче наведена рекомендована тематика потенційних діалогових процесів у різних функціях і напрямках перехідного правосуддя, яка надає приклади та не є вичерпним переліком.

¹⁴³ Діалог у громадах: рекомендації для органів місцевого самоврядування. Квітень, 2019. URL: <https://issuu.com/ipcg/docs/imip-dialogue-print> (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁴⁴ Обговорення добровільного приєднання громад до міст обласного значення: Звіт за результатами діалогових круглих столів, вересень-листопад 2018 року. Асоціація міст України. URL: http://www.auc.org.ua/library?field_subject_tid=All&type=385 (дата звернення: 20.08.2020); Приєднання громад до міст обласного значення та ОТГ: звіт за результатами серії діалогових партнерських зустрічей в Київській, Донецькій, Львівській, Одеській, Дніпропетровській та Харківській областях. 54 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/551/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82_2019.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁴⁵ Результати імплементції «Методичних рекомендацій щодо оцінки ризиків виникнення конфліктів у громадах, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту» у громадах Донецької, Луганської, Херсонської областей. 21.04.2020. URL: https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/450472?fbclid=IwAR2JYQnqQQbM6syMx44Ygej_HmYE2pvsywoMTMvMdCIUOVsfWr0deZ3tRfo (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁴⁶ Dialog-UA.org. URL: <https://dialog-ua.org/> (дата звернення: 20.08.2020).

¹⁴⁷ Україна активна. Діалог «Загоєння минулого». Ініціативи змін. URL: <https://www.iofc.org/uk/uahttp-dialogue-ukr> (дата звернення: 20.08.2020).

МОЖЛИВА ТЕМАТИКА ФАСИЛІТОВАНИХ ДІАЛОГІВ ЩОДО ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

ФУНКЦІЇ ДІАЛОГУ

ДІАЛОГ ЯК ІНСТРУМЕНТ

КОНСУЛЬТАЦІЙ

мета:

- 1) порозуміння між різними цільовими групами;
- 2) вироблення пропозицій для органів влади з питань, які потребують консультації з цільовими групами

ІНКЛЮЗИВНОГО УХВАЛЕННЯ РІШЕНЬ

мета:

- 1) порозуміння між різними цільовими групами;
- 2) спільне ухвалення рішень (стратегій, дорожніх карт, проєктів нормативних актів тощо) з урахуванням інтересів і досвіду різних цільових груп

ПРИМИРЕННЯ І ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНИХ НАРАТИВІВ

мета:

- 1) порозуміння та підвищення довіри між різними цільовими групами;
- 2) узгоджене сприйняття суспільством суттєвих питань щодо конфлікту

НАПРЯМИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

1

ПРИТЯГНЕННЯ ВИННИХ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: удосконалення судової та слідчої практики; правовий захист жертв збройного конфлікту; ефективне переслідування винних у скоєнні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини

Які категорії осіб і за яких умов можуть бути амністовані? Яким чином можна ресоціалізувати амністованих осіб? Які альтернативні види відповідальності можуть бути застосовані?

Закріплення в нормативних актах процедури ухвалення управлінських рішень, в алгоритмі яких передбачена гендерна складова і участь посадовців-представників цільових груп.

Проговорення і погодження різних розумінь ціннісних основ перехідного правосуддя — справедливого притягнення до відповідальності і питань амністії, зокрема щодо різних сторін збройного конфлікту і застосованих термінів.

2

ВИПРАВЛЕННЯ (ВІДШКОДУВАННЯ) ШКОДИ ЖЕРТВАМ КОНФЛІКТУ: матеріальна компенсація завданої шкоди; моральна сатисфакція; відновлення порушених прав

За якими критеріями визначати жертв конфлікту? Яким чином урахувати гендерні аспекти і визнати жертви сексуального насильства? Якими можуть бути репарації (грошові, символічні, моральні)? Якою має бути загальнонаціональна політика пам'яті про війну, як про героїв, так і про жертв? Як удосконалити механізми відновлення прав ВПО та/або громадян України, які мешкають на тимчасово окупованих територіях, без ризику для національних інтересів?

Ухвалення регіональних і локальних рішень щодо меморалізації героїв і жертв збройного конфлікту, наприклад, установлення пам'ятників, створення музеїв, перейменування вулиць, створення медіапродуктів тощо. Ухвалення регіональних і локальних рішень щодо додаткових заходів / обсягів відшкодування: виплати з місцевих бюджетів, надання пільг і послуг.

Проговорення і визнання різного досвіду, рівня очікувань і наративів війни людьми, які безпосередньо відчули наслідки збройного конфлікту, і тими, хто відчув це опосередковано. Проговорення і визнання різного досвіду: жертв і екскомбатантів, осіб, які проживають по обидві боки лінії зіткнення.

3

ПРАВО ЗНАТИ ПРАВДУ: документування подій, які стосуються збройного конфлікту; встановлення історичної правди; максимально повне та правдиве інформування населення про хід та наслідки збройного конфлікту

Яким чином налагодити максимально ефективний для громадян механізм документування подій збройного конфлікту? Чи потрібна Україні Комісія (регіональні комісії) правди та примирення? Якими вони мають бути? Яким може бути доступ громадян до архівних матеріалів стосовно подій конфлікту?

Ухвалення спільних рішень щодо інформаційної політики, зокрема механізмів надання «публічного голосу» різним цільовим групам. Запровадження локальних освітніх програм щодо пам'яті про війну, наприклад через механізм громадського бюджету.

Проговорення і визнання різних наративів історичної пам'яті, починаючи з радянських часів («різних», «незручних правд»). Проговорення і визнання різного досвіду і наративів подій сучасного збройного конфлікту. Проговорення і узгодження тем, які ще не варто обговорювати в публічному просторі.

4

ГАРАНТІЇ НЕПОВТОРЕННЯ КОНФЛІКТУ, зокрема, через інституційні реформи, освіту і вільний простір для громадянського суспільства (реформування і посилення потенціалу органів влади; організаційно-правове забезпечення змін у діяльності органів влади)

Які категорії осіб і за яких умов мають бути люстровані? Яким чином можна ресоціалізувати люстрованих осіб? Як забезпечити взаємодію населення та нових посадовців правоохоронних структур та інших органів влади на звільнених територіях?

Розробка і запровадження, наприклад через механізм громадського бюджету, локальних програм безпеки громад, локальних освітніх програм щодо пам'яті про війну, рішень щодо налагодження взаємодії між громадою, місцевою владою, поліцією тощо.

Проговорення умов і ключових аспектів примирення як гарантії неповторення. Визначення ролі ЗМІ у примиренні. Проговорення очікувань населення потенційно деокупованих територій щодо реформ.

ВИСНОВКИ

Це дослідження визначило роль і місце фасилітованого діалогу в процесах перехідного правосуддя шляхом виокремлення його функцій і особливостей, а також запропонувало тематику і практичні підходи до інтеграції фасилітованого діалогу в модель перехідного правосуддя в Україні. Варто взяти до уваги, що ця робота має на меті обговорення важливих процесів перехідного правосуддя з огляду на безпечну реінтеграцію тимчасово окупованих територій, тому не охоплює всіх питань, пов'язаних із роллю Російської Федерації, оскільки для цього треба застосувати міжнародні механізми притягнення до відповідальності. В цьому плані ситуація запровадження перехідного правосуддя в Україні відрізняється від інших країн із досвідом геноциду або громадянської війни, і потребує розділення підходів щодо відновлення справедливості у внутрішніх справах України та підходів щодо гарантій неповторення агресії з боку Росії.

Механізми перехідного правосуддя, сформовані в результаті їх еволюційного застосування постконфліктними країнами, мають величезний потенціал в українському контексті для подолання наслідків порушень прав людини, воєнних злочинів, злочинів проти людяності, забезпечення підвітності роботи органів влади, справедливості і примирення у суспільстві. Віднайдення порозуміння щодо питань справедливості, притягнення винних до відповідальності, амністії, сатисфакції жертв, наративів пам'яті, опрацювання колективної травми — важливий компонент безпечної реінтеграції та згуртованості українського суспільства. Аналіз міжнародно-правових документів і міжнародної практики в сфері перехідного правосуддя підтверджує сучасну тенденцію позитивного впливу діалогу на процеси перехідного правосуддя і необхідність його інтеграції в модель перехідного правосуддя.

Діалог закладає ціннісне підґрунтя процесів перехідного правосуддя, поряд з іншими механізмами забезпечує суспільний консенсус щодо основних питань справедливості і примирення в перехідному правосудді, без якого ці процеси неможливі. В умовах збройного конфлікту, що триває, діалог і віднайдення порозуміння в суспільстві є вагомим внеском у безпеку незалежної держави і побудову стійкішої України. Окрім цього, професійно підготовлений і якісно проведений фасилітований діалог може зняти напругу в конкретній громаді або спільноті; допомогти повноцінно урахувати і збалансувати потреби і очікування громадян від перехідного правосуддя; підвищити відчуття причетності до створення і реалізації публічної політики; підвищити вірогідність виконання та підтримки рішень влади з боку громадян; зробити внесок у запобігання поляризації суспільства; «підготувати» суспільство, аби воно було здатне зустрітися з «незручною» частиною правди у безпечний для себе спосіб.

Водночас діалог у перехідному правосудді неможливий без процесів досягнення справедливості і встановлення істини, які є фокусом перехідного правосуддя, і органічно пов'язаний з цими процесами. Установлення правди і покарання винних у тяжких злочинах має передувати широкомасштабним діалоговим процесам щодо інтеграції осіб, які мешкали на тимчасово окупованих територіях, якнайменше ці процеси мають відбуватись паралельно. Держава і суспільство повинні бути готовими до широкомасштабного застосування діалогових і інших практик примирення,

коли настане час деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій. Тому діалогові компоненти необхідно інкорпорувати в концептуальні моделі і документи щодо перехідного правосуддя вже зараз, на початковому етапі їх розробки й імплементації.

Задля успішного застосування діалогу в процесі перехідного правосуддя необхідно чітко уявляти, що це за процес і які його характеристики. Перш за все необхідно відрізнити діалог у професійному конфліктологічному сенсі від діалогу в побутовому і філософському значенні. В сучасній практиці фасилітований діалог — це специфічна технологія зі своїми правилами і підходами, яка застосовується як інструмент трансформації конфліктів міжнародними організаціями, органами державної влади, організаціями громадянського суспільства. Українська практика підтверджує міжнародні підходи і визначає фасилітований діалог як спеціально підготовлений груповий процес професійно підтримуваної комунікації, який відбувається за допомогою ведучих — фасилітаторів та має на меті покращення розуміння і стосунків між учасниками та ухвалення рішень у спосіб, що передбачає рівну можливість учасників зустрічі висловлювати власні думки в безпечному просторі. Метою діалогу є не переконання інших у своїй правоті шляхом нав'язування власних поглядів, а можлива зміна думок / бачення через нове розуміння ситуації та інших учасників і пошук найприйнятніших рішень для усіх учасників — пошук консенсусу¹⁴⁸.

Основне питання щодо діалогу в перехідному правосудді в українському контексті — «діалог кого з ким і про що?», відповідь на яке — Україні потрібний діалог: 1) всередині суспільства — між людьми, які проживають в Україні і мають різне бачення її майбутнього, збройного конфлікту та інших суспільно-політичних проблем; 2) між мешканцями територій, які контролює уряд, і мешканцями тимчасово окупованих територій зонайменше з приводу ненасильницького співіснування, якщо реінтеграція виявиться неможливою або небажаною, а також щодо цінностей і принципів безпечної реінтеграції, якщо вона відбуватиметься.

Задля успішного застосування фасилітованих діалогів у процесі перехідного правосуддя пропонуємо використовувати потенціал громадянського суспільства і наявний досвід завершених фасилітованих діалогів як на локальному, так і на центральному рівнях. На сьогодні застосування громіздких централізованих форматів діалогу на національному рівні шляхом створення спеціальних структур (національних діалогів, комісій, національних платформ тощо) у темах примирення несе значні ризики політичних маніпуляцій. Тому на початковому етапі розробки й імплементації перехідного правосуддя доцільно спиратися на наявні діалогові платформи й ініціативи громадянського суспільства, з тим, щоб через таку співпрацю діалог став частиною державної політики безпечної реінтеграції. Застосування децентралізованого підходу щодо діалогових процесів передбачає систему координації зусиль усіх стейкхолдерів у сфері перехідного правосуддя, зокрема донорів, громадянського суспільства і органів влади; систему збирання й аналізування отриманих результатів діалогових процесів; систему взаємного інформаційного обміну між діалоговими процесами на рівні громадянського суспільства і переговорним процесом на політичному рівні (мультитрековий підхід).

Фасилітований діалог у рамках перехідного правосуддя в Україні може використовуватися в усіх чотирьох основних напрямках перехідного правосуддя в трьох указаних нижче функціях.

Діалог як інструмент публічних консультацій (перша функція діалогу в перехідному правосудді) вбачаємо найактуальнішим сьогодні. З урахуванням вимог міжнародно-правових документів постає потреба організувати діалогові процеси як частину національних публічних консультацій щодо вироблення основних підходів до понять «справедливість», «примирення» та конкретних

¹⁴⁸ Стандарти діалогу: визначення та принципи. Інститут миру і порозуміння. Київ, 2018.
URL: <http://ipc.org.ua/novosti/329.html> (дата звернення: 20.08.2020).

механізмів моделі перехідного правосуддя (кримінального переслідування, амністії, репарацій жертвам, відновлення історичної правди, люстрації тощо) із залученням широких верств населення, зокрема груп, які зазнали негативного впливу конфлікту. Прототип Дорожньої карти перехідного правосуддя, розроблений УГСПЛ, може стати хорошим підґрунтям для проведення таких консультацій.

Діалог як інструмент інклюзивного ухвалення рішень (друга функція) є найперспективнішим у сфері інституційних реформ — реформи поліції, безпеки, державного управління тощо, і може бути застосований вже зараз.

Діалог як інструмент примирення і формування суспільних наративів (третья функція) може починатися з тем щодо історичної пам'яті передконфліктного минулого, від радянських часів, а можливо і раніше. Така діалогова робота закладе підґрунтя і допоможе сформувати позитивний досвід для роботи з пам'яттю щодо сучасного збройного конфлікту в рамках процесу перехідного правосуддя.

Для дизайну і здійснення фасилітованих діалогів у процесі перехідного правосуддя необхідно залучати українських фасилітаторів діалогу, які вже мають такий досвід. Задля забезпечення якості і впливу діалогових процесів необхідно дотримуватися основних принципів фасилітованих діалогів, які забезпечують якість будь-якого процесу фасилітованого діалогу:

- ◇ забезпечення інклюзивності щодо учасників діалогового процесу з початкового етапу — залучення зацікавлених стейкхолдерів і груп населення, які безпосередньо зазнали негативного впливу конфлікту;
- ◇ збереження конфіденційності діалогу, або, за поінформованої згоди всіх учасників, забезпечення ефективної і безпечної публічності діалогових процесів;
- ◇ свідомою відповідальністю організаторів діалогу за якість процесу, зокрема безпеку людей; залучення професійних фасилітаторів для дизайну і проведення діалогу; забезпечення діалогових процесів достатніми часовими, людськими і фінансовими ресурсами;
- ◇ сприяння поширенню впливу діалогу назовні: за можливості — забезпечення механізму виконання рішень, ухвалених під час діалогу, та інформування про результати діалогу державних органів, медіа та суспільства.

Окрім цих загальних принципів важливо враховувати особливості, пов'язані зі специфікою і цільовою спрямованістю механізмів перехідного правосуддя, а також контекстними факторами суспільно-політичної ситуації в Україні:

- ◇ необхідність дотримання норм міжнародного права і принципу верховенства права в ході підготовки і проведення діалогів, зокрема принципу невідворотності покарання за грубі порушення прав людини;
- ◇ потреба суспільства домовитися спочатку про ціннісні основи перехідного правосуддя щодо змісту понять справедливості і примирення, які в подальшому слугуватимуть підґрунтям для всіх механізмів перехідного правосуддя;
- ◇ необхідність враховувати своєчасність тематики діалогів із застосуванням принципу «не нашкодъ», та відтермінувати діалогові ініціативи, коли неможливо забезпечити безпеку учасників, є ризики маніпулятивного використання діалогів або застосування силових методів вирішення конфліктів і за наявності інших серйозних загроз;

- ◇ необхідність підвищеної уваги до питання легітимності та незаангажованість осіб, які організують і фасилітують діалогові процеси;
- ◇ необхідність розширеного принципу інклюзивності — залучення зацікавлених стейкхолдерів і груп населення, які безпосередньо зазнали негативного впливу конфлікту (ВПО, ветерани, мешканці так званої сірої зони, сім'ї загиблих тощо) як на етапі розробки, так і впровадження імплементації моделі перехідного правосуддя. Зважаючи на те, що жінки становлять найуразливішу категорію населення, постраждалого в результаті збройного конфлікту, особливу увагу необхідно приділити залученню жінок, зокрема на політичному рівні, і запровадженню гендерної експертизи для ухвалення рішень щодо перехідного правосуддя;
- ◇ необхідність урахувати контекст гібридної війни — недопущення політичних маніпуляцій, викривлення інформації щодо діалогів, превентивне реагування на безпекові ризики всередині і ззовні країни.

За умови дотримання вказаних принципів і наявності тісної співпраці громадянського суспільства, органів державної влади і міжнародних донорів, фасилітований діалог спроможний зробити серйозний внесок у розбудову миру і процес перехідного правосуддя українського суспільства.

Перелік використаних джерел

Гусєва К., Проценко Д. Як? Де? Коли? Працює діалог: Практичний посібник. Координатор проєктів ОБСЄ 2019. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/422831> (дата звернення: 20.08.2020).

Діалог в місцевих громадах: рекомендації для органів місцевого самоврядування. Інститут миру і порозуміння Київ, 2018. URL: <https://issuu.com/ipcg/docs/imip-dialoge-print> (дата звернення: 20.08.2020)

Кисельова Т. Картування громадянського суспільства в сфері розбудови миру в Україні: розбудова миру за будь-якою іншою назвою. Ініціатива за інклюзивний мир і перехід. Центр досліджень медіації та діалогу НаУКМА. Женева-Київ, 2019. URL: <https://md.ukma.edu.ua/publications/> (дата звернення: 20.08.2020).

Кисельова Т. Розуміючи діалог: Аналітичний звіт за результатами опитування учасників діалогів в Україні. Центр досліджень медіації та діалогу, НаУКМА. Київ, 2018. URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Розуміючи-діалог-Звіт-2018-укр.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, Сприяння розвитку культури діалогу в Україні, 2019. 4 с. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/400832?download=true> (дата звернення: 20.08.2020).

Ледерак Дж.П. Розбудова миру. Стале примирення в розділених суспільствах / Пер. з англ. Д. Каратеєва та Л. Лозової. Київ: Дух і Літера, 2019. 256 с.

Мартиненко О. УГСПЛ та перехідне правосуддя: формування трендів внутрішньої політики. *Українська Гельсінгська спілка з прав людини*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/uhspl-ta-perehidne-pravosuddya-formuvannya-trendiv-vnutrishnoji-polityky/> (дата звернення: 17.12.2019).

Мітьков О. Як ефективно спланувати та провести діалог. Тема № 1. Про діалог : Матеріали онлайн курсу координатора проєктів ОБСЄ в Україні. URL: https://courses.prometheus.org.ua/courses/OSCE/DIAL101/2017_T1/about (дата звернення: 20.08.2020).

Перехідне правосуддя: погляд українських дослідників. *Українське право*. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/tyeuyeshkerye-tuavstseyea-tsgoyae-tsnuarlfenysh-esfokerynkiv/ (дата звернення: 17.12.2019).

Перехідне правосуддя та примирення в Україні. *Український католицький університет. Школа права*. URL: <http://law.ucu.edu.ua/perehidne-pravosuddya-ta-prumyrennya-v-ukrayini/> (дата звернення: 17.12.2019).

Постконфліктне врегулювання для України. Центр постконфліктного врегулювання. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/POST-CONFLICT-block-ukr.pdf> (дата звернення: 17.12.2019).

Проект закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67804 (дата звернення: 17.12.2019).

Проект указу про перехідне правосуддя доопрацюють — постпред Президента в АРК. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2896146-proekt-ukazu-pro-perehidne-pravosudda-doopracuut-postpred-prezidenta-v-ark.html> (дата звернення: 08.07.2020).

Стандарти діалогу: визначення та принципи. Інститут миру і порозуміння. Київ, 2018. URL: <http://ipscg.org.ua/novosti/329.html> (дата звернення: 20.08.2020).

Содействие установлению истины, правосудию, возмещению ущерба и гарантиям недопущения нарушений: Доклад Специального докладчика. A/73/336, 2018. с. 14—15. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/73/336> (дата звернення: 01.12.2019).

Терещенко І. (Ред.). 5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння: зб. ст. Київ: ВАІТЕ, 2019: 340 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/448168.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Як вплинув збройний конфлікт на правосуддя на сході України? *Міжнародний фонд «Відродження»*. URL: https://www.irf.ua/yak_vplivuv_zbroyniy_konflikt_na_pravosuddya_na_skhodi_ukraini/ (дата звернення: 17.12.2019).

Яценко В. К 25-летию медиации в Украине. 5 років діалогу і 25 років медіації в Україні: від протистояння до порозуміння: зб. ст. 2019, с. 48. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/6/448168.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Aiken N.T. Learning to live together: Transitional justice and intergroup reconciliation in *Northern Ireland*. *International Journal of Transitional Justice*. 2010. 4, p. 166—188. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijq002> (дата звернення: 20.08.2020).

Anderson M.B. Do no harm: how aid can support peace or war. Lynne Rienner Publishers, 1999. 160 p. URL: https://www.academia.edu/1832873/Do_no_harm_how_aid_can_support_peace--or_war (дата звернення: 20.08.2020).

Basics of Mediation: Concepts and Definitions. Fact Sheet Series: Peace Mediation and Mediation Support. Federal Foreign Office. 2016, 8 p. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Basics%20of%20Mediation.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Brankovic J., van der Merwe H. Transitional Justice in Post-Conflict Societies: Conceptual Foundations and Debates. Technical Report. 2014. January, p. 10—15. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18478>

Carstarphen N., Shapiro I. Dialogue projects and transfer. Unpublished internal report, US Institute of Peace. 2016. URL: www.usip.org/sites/default/files/USIP-Dialogue-Grant-Meta-Review-Full-Evaluation-Report-10.2016.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Changing the Narrative. The Role of Communications in Transitional Justice. *IFIT*. URL: <https://www.ifit-transitions.org/publications/major-publications-briefings/changing-the-narrative-the-role-of-communications-in-transitional-justice/changing-the-narrative-en.pdf/view> (дата звернення: 20.08.2020).

Concept on Strengthening EU Mediation and Dialogue Capacities. Council of the European Union. Brussels, 2009. 13 p. URL: http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/cfsp/conflict_prevention/docs/concept_strengthening_eu_med_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Daly K., Immarigeon R. The Past, Present and Future of Restorative Justice: Some Critical Reflections. *Contemporary Justice Review*. 1998, v. 1, p. 21—45. URL: <http://restorativejustice.org/rj-library/the-past-present-and-future-of-restorative-justice-some-critical-reflections/1967/#sthash.bkeuqFEe.dpbs> (дата звернення: 20.08.2020).

Erbe N. The Global Popularity and Promise of Facilitative ADR. *Temple International and Comparative Law Journal*. 2004, p. 343—389.

Everisto B. Debating the efficacy of Transitional justice mechanisms: the case of national healing in Zimbabwe, 1980-2011. Submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of literature and philosophy in the subject of African politics at the University of South Africa. April, 2014, p. 39. URL: https://www.academia.edu/20500845/Debating_the_efficacy_transitional_justice_mechanisms_the_case_of_national_healing_in_Zimbabwe (дата звернення: 30.11.2019).

Fokou G., N'Da Y.S.A. Social Cohesion in Post-Conflict Côte d'Ivoire: the Fragile Corner Stone of the Peacebuilding Process. In *Working Paper. Knowledge for Peace: Transitional Justice, Knowledge Production and an Agenda for Research*, Briony J. (ed.), swisspeace, 2018, No. 1. URL: https://www.swisspeace.ch/assets/publications/downloads/Working-Papers/446d43c68a/Knowledge-for-Peace-Transitional-Justice-Knowledge-Production-and-an-Agenda-for-Research-swisspeace-briony_jones.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Galbreath D.J., Malyarenko T. Evolving Dynamics of Societal Security and the Potential for Conflict in Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2020. 72, No. 2, p. 209—237.

Guidance note of the Secretary-General. United Nations Approach to Transitional Justice. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/TJ_Guidance_Note_March_2010FINAL.pdf (дата звернення: 30.11.2019).

Huyse L., Bloomfield D., Barnes T. (eds.). *Reconciliation After Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2003. URL: <https://www.idea.int/sites/default/files/publications/reconciliation-after-violent-conflict-handbook.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).

IFIT Rethinking Peace and Justice Report. URL: <https://www.ifit-transitions.org/publications/major-publications-briefings/rethinking-peace-and-justice/rethinking-peace-and-justice-english.pdf/view> (дата звернення: 20.08.2020).

Interministerial Strategy to Support «Dealing with the Past and Reconciliation (Transitional Justice)» in the Context of Preventing Crises, Resolving Conflicts and Building Peace.

URL: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2248206/633d49372b71cb6fafd36c1f064c102c/190917-vergangenheitsarbeit-und-versoehnung-data.pdf> (дата звернення: 01.12.2019).

Kerry C., Doak J. More than words: Restorative justice concepts in transitional justice settings. *International Criminal Law Review*. 2012. 12, No. 3, p. 339—360. URL: https://www.academia.edu/1455992/More_than_Words_Restorative_Justice_Concepts_in_Transitional_Justice_Settings (дата звернення: 20.08.2020).

Kirchhoff L. Linking mediation and transitional justice. In: *International Conference, Building a Future of Peace and Justice*, 2007. URL: https://www.ikm.europa-uni.de/de/publikationen/Linking_Mediation_Transitional_Justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Kobakhia B., Javakhishvili J., Sotieva L., Schofield J. (Eds). Mediation and Dialogue in the South Caucasus: A Reflection on 15 Years of Conflict Transformation Initiatives. *International Alert*, 2012.

URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Caucasus_MediationDialogue_EN_2012.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Kora A. Transitional Justice: a new discipline in Human rights. 18 Janvier 2010.

URL: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/document/transitional-justice-new-discipline-human-rights-0> (дата звернення: 17.11.2019).

Kritz N.J. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. 1995.

URL: https://books.google.com.ua/books/about/Transitional_Justice.html?id=A2c9E7TZXhEC&redir_esc=y (дата звернення: 23.12.2019).

Kyselova T. Mediation in Ukraine: Challenges of Peace and War. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2017. 26(1), p. 107—145. URL: <https://md.ukma.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Kyselova-Mediation-in-Ukraine-TULANE-J.-OF-INT%E2%80%99L-COMP.-LAW-2017.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Kyselova T. Professional Peacemakers in Ukraine: Mediators and Facilitators before and after 2014. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2017. vol. 3. URL: <http://kmlpj.ukma.edu.ua/article/view/120119/115078> (дата звернення: 20.08.2020).

Lande J. Toward more sophisticated mediation theory. *Journal of Dispute Resolution*. 2000, p. 321—333. URL: <https://scholarship.law.missouri.edu/jdr/vol2000/iss2/7> (дата звернення: 20.08.2020).

Leclercq S. Injustice through transitional justice? Subversion strategies in Burundi's peace process and postconflict developments. *International Journal of Transitional Justice*. 2017. 11, No. 3, p. 525—544. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijx017>

Lohmann R.A., and Van Til J. (Eds). *Resolving Community Conflicts and Problems: Public Deliberation and Sustained Dialogue*. New York: Columbia University Press, 2011.

<https://doi.org/10.7312/lohm15168>

Lundy P., McGovern M. Whose justice? Rethinking transitional justice from the bottom up. *Journal of law and society*. 2008, 35, No. 2. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6478.2008.00438.x>

Mam S. Beyond the Khmer Rouge Tribunal: Addressing a Lack of Reconciliation at the Community Level. Working paper. 7 /2019, swisspeace. URL: <https://www.swisspeace.ch/publications/working-papers/beyond-the-khmer-rouge-tribunal-addressing-a-lack-of-reconciliation-at-the-community-level> (дата звернення: 20.08.2020).

Mediation and Dialogue Facilitation in the OSCE: Reference Guide. OSCE, 2014. URL: <https://www.osce.org/secretariat/126646> (дата звернення: 20.08.2020).

National Dialogue Handbook. Berlin: Berghof Foundation, 2017, p. 248—251. URL: <https://www.berghof-foundation.org/en/publications/national-dialogue-handbook/> (дата звернення: 20.08.2020).

Paffenholz T. Civil society and peace negotiations: beyond the inclusion—exclusion dichotomy. *Negotiation Journal*. 2014. 30, p. 69—91. <https://doi.org/10.1111/nej.12046>

Paffenholz T., Zachariassen A., Helfer C. What Makes or Breaks National Dialogues? Geneva: Inclusive Peace & Transition Initiative. The Graduate Institute of International and Development Studies. October, 2017. URL: <https://www.inclusivepeace.org/content/report-what-makes-or-breaks-national-dialogues> (дата звернення: 20.08.2020).

Participatory Dialogues: Towards a Stable, Safe and Just Society for All, United Nations. UN DESA, 2007. URL: https://www.un.org/esa/socdev/publications/prtcprtry_dlg_full_version.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Planta K., Prinz V., Vimalarajah L. Inclusivity in National Dialogues — Guaranteeing Social Integration or Preserving Old Power Hierarchies? *Inclusive Political Settlements Background Paper 1*, November. Berlin: Berghof Foundation, 2015, p. 5. URL: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Other_Resources/IPS/IPS_Background-Paper_1_National-Dialogue.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Plotnikov O. Defining transitional justice: scholarly debate and UN precision. *Lex portus*. 2017. No. 1, p. 54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/LP_2017_1_7 (дата звернення: 29.06.2020).

Promoting Culture of Dialogue. 23.10.2018. OSCE Factsheet. URL: <https://www.osce.org/project-coordinator-in-ukraine/400829> (дата звернення: 20.08.2020).

Promotion and protection of Human Rights. Impunity Report of the independent expert to update the Set of principles to combat impunity, Diane Orentlicher. Addendum. Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity. E/CN.4/2005/102/Add.1. 08 February 2005, p. 23-25. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/2005/102/Add.1> (дата звернення: 18.11.2019).

Pruitt D., Rubin J., Kim S.H. *Social Conflict: Escalation, Stalemate, and Settlement*. McGraw-Hill Education; 3 ed. July 9, 2003. 316 p.

Ramírez-Barat C. *Engaging children and youth in transitional justice processes: Guidance for outreach programs*. New York: ICTJ, 2012. p.

Ramírez-Barat C. *Making an Impact: Guidelines on Designing and Implementing Outreach Programs for Transitional Justice*. New York: ICTJ, 2011. URL: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Making-Impact-2011-English.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Report of the Secretary-General on the Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies. 2004. UN Doc. S/2004/616. at p. 6.

URL: <https://undocs.org/en/S/2004/616> (дата звернення: 19.11.2019).

Report of the UN Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence, Pablo de Greiff on National Consultations concerning the design and implementation of transitional justice measures. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Truth/GA_TJ_en.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Saunders H. A Public Peace Process: Sustained Dialogue to Transform Racial and Ethnic Conflicts. 1999, p. 82. <https://doi.org/10.1057/9780312299392>

Search for Common Ground Community: Dialogue Design Manual. 2017, 102 p. URL: <https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2017/07/CGI-Anglais-interactive.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Stigant S., Murray E. National Dialogues: A Tool for Conflict Transformation? *USIP ND*. October 23, 2015. URL: <https://www.usip.org/publications/2015/10/national-dialogues-tool-conflict-transformation> (дата звернення: 20.08.2020).

The administration of Justice and the Human Rights of detainees. Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political). Revised final report prepared by Mr. Joinet pursuant to Sub-Commission decision 1996/119. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1. 02 October 1997. URL: <https://undocs.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1> (дата звернення: 17.11.2019).

The EU's Policy Framework on support to transitional justice. 2015. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/the_eus_policy_framework_on_support_to_transitional_justice.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs Protection of Civilians in Armed Conflict Glossary. 18 p. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/OCHA%20Protection%20of%20Civilians%20in%20armed%20conflict_%20Glossary.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

United Nations Guidance for Effective Mediation. 2012. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GuidanceEffectiveMediation_UNDPA2012%28english%29_0.pdf (дата звернення: 20.08.2020).

Walch C. Rethinking Ripeness Theory: Explaining Progress and Failure in Civil War Negotiations. *International Negotiation*. 2016. 21, p. 75—103. <https://doi.org/10.1163/15718069-12341325>

What is Transitional Justice? International Center for Transitional Justice.

URL: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice> (дата звернення: 15.11.2019).

Williams T., Bernath J., Tann B., Kum S. Justice and reconciliation for the victims of the Khmer Rouge? Victim participation in Cambodia's transitional justice process. Marburg: Centre for Conflict Studies; Phnom Penh: Centre for the Study of Humanitarian Law; Bern, swisspeace, 2018, p. 122. URL: <https://www.swisspeace.ch/assets/publications/downloads/Reports/af32f3c3a1/Justice-and-Reconciliation-for-the-Victims-of-the-Khmer-Rouge-Report-2018-.pdf> (дата звернення: 20.08.2020).

Науково-практичне видання

ДІАЛОГ В МОДЕЛІ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ ОСОБЛИВОСТІ І ФУНКЦІЇ

БРУНОВА-КАЛІСЕЦЬКА Ірина Володимирівна

КИСЕЛЬОВА Тетяна Сергіївна

МАРТИНЕНКО Олег Анатолійович

Редактор: Анна Радченко

Автор інфоплакатів та ілюстрації на обкладинці: Максим Афанасьєв

Переклад матеріалів з англійської: Андрій Мосейко

Додрукарська підготовка: ФОП Харченко

Формат 60x84/8

Ум. друк. арк. 7,05. Тираж 200 прим.

Зам. № 2/9

Віддруковано ФОП Харченко

